

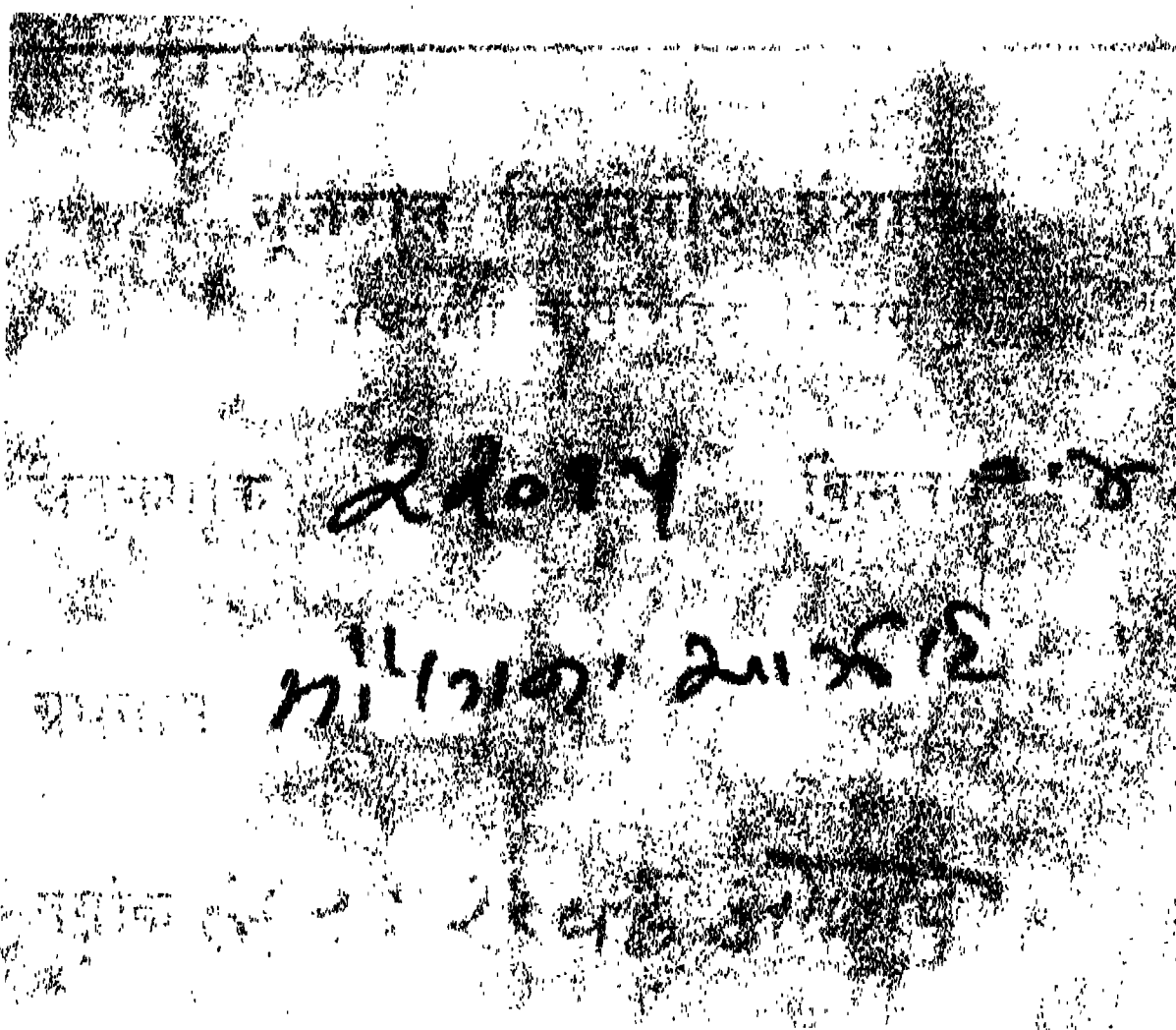
મો
હા
જા

અ
ઝ
દ

અદકારને ગાળ્ય એક

વીડિયો સંગ્રહ સંસ્થા

શ્રી લાઇફ એસ્યોસિયેશન્સ લિ. લી.

શ્રી. ચામનલાલ ટી. મોદી

પરિચલક કન્ટેનર : નાજકોટ

મહાસભાના કાર્યધાર

મૌલાના
અબુલ કલામ આઝાદ
(જીવન પરિચય)

સંપાદક : જગન્નાથ દેસાઈ

હમ કોનથે કયા હોગયે હૈં, ઓર કયા હોંગે અબી;
આઓ વિચારેં આજ મીલકર, યહ સમસ્યાયેં સભી;

પ્રકાશક

નેશનલ પબ્લીશર્સ

મહેતા એજન્સી

ઠાકુરદાર કોર્નર

મુંબઈ

ક્રીંમત ચાર આના

ધી યુનીયન બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લી.

મુખ્યમંત્રી સ્થાપના ૧૯૧૯

પગાર થયેલીઓ પુરુષ રૂ. ૩૬,૬૦,૦૦૦
 રીઝર્વ ફંડ રૂ. ૮,૨૫,૦૦૦
 ડીવીડંડકવલોઈઝેશન ફંડ રૂ. ૫૦,૦૦૦

ચેરમેન—શેઠ એમ. એસ. કેપ્ટન.

ડીરેક્ટરો

શેઠ લક્ષ્મનદાસ હરખચંદ ડાંગા,	શેઠ બી. એન. કરંજયા,
શેઠ કે. આર. પી. શ્રોફ,	શેઠ રામદેવ આનંદીલાલ પોદાર,
શેઠ વીઠલદાસ કાનજી,	શેઠ હરીદાસ માધવદાસ
	શેઠ દીનશા ડી. રોમર,

ચાલુ ડીપોઝીટ

ખાતાઓ ખોલવામાં આવે છે, અને રૂપિયા એક લાખ સુધીની દરરોજની બાકી ઉપર દર વરસે દર સેંકડે ૧ ટકાનું વ્યાજ આપવામાં આવે છે.

લાંબી અને ટુંકી

મુદતો માટેની શીક્ષક ડીપોઝીટો કાયદાકારક શરતોથી સ્વીકારવામાં આવે છે.

સેવીંગ બેંક

ખાતામાં રૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધીની ઓછામાં ઓછી માસિક બાકી ઉપર દર વરસે દર સેંકડે ૧૧ ટકા લેખે વ્યાજ આપવામાં આવે છે. દર અઠવાડિયે બે વખત નાણાં ઉપાડી શકાય છે. ચેકથી કામકાજ કરવા દેવામાં આવે છે.

માન્ય રાખેલી જમીનગીરી ઉપર નાણાં ધીરવામાં આવે છે, બેંકીંગને લગતું કામકાજ કરવામાં આવે છે.

હેડ ઓફીસ:—એપોલો સ્ટ્રીટ, કેપ્ટ, મુંબઈ.

શાખાઓ:

બી. એમ.

૧, કેપ્ટન એક્ષચેન્જ

ભાર્ગવ

૨. કાથાબજાર, માંડવી, મુંબઈ

બીલ્ડીંગ, કાલ્યાદેવી રોડ,

૩. સજકોટ, સીવીલ સ્ટેશન.

મુંબઈ,

સેક્રેટરી

સંકલના

....

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૧	મુસ્લીમ પ્રમુખ...	....	....	૬
૨	હિંદમાંથી હિજરત: ૧૮૫૭	...	....	૧૨
૩	નાઇલમાં જળવિહાર	...	....	૧૫
૪	અબુલ કલામ કેમ રહ્યા ?...	...	...	૧૯
૫	હિંદમાં પુનરાગમન	....	...	૨૧
૬	મુસ્લીમ લીગ સાથે અંથડામણ	....	...	૨૪
૭	‘ અલહીલાલ ’ ઉપર આક્રેત	...	...	૨૭
૮	રાંચીમાં નજરકેદ	...	....	૩૦
૯	પુનઃ અંપલાવ્યું...	...	...	૩૫
૧૦	છુટકારો: દિલ્હી મહાસભાના પ્રમુખ...	....	....	૩૯
૧૧	૧૯૩૦-૩૨ના આઝાદી જંગમાં	...	...	૪૩
૧૨	રામગઢના સરનશીન	...	...	૪૭
૧૩	સુલેહનો ફીરસ્તો	...	...	૫૧
૧૪	તત્વવેત્તા, પંડિત અને લેખક	...	...	૫૬
૧૫	ગાંધીવાદી કે સમાજવાદી ?...	...	....	૫૯
૧૬	રામગઢમાં ઇતિહાસ રચાશે ?	...	....	૬૩

૧૦૦

ટકા

સ્વદેશી વીમા કંપની

ધી ટ્રોપીકલ
ઇન્સ્યોરન્સ કં. લી.

અમર બીલ્ડીંગ, શીરોજશાહ મહેતા રોડ, કોટ, સુ'ખઈ

જાંદગી, આગ, મોટર, દરોચાઈ,

વર્કમેન્સ, કમ્પેન્સેશન

તેમજ દેશી વહાણોના વીમા માટે

જાણીતી સંધર વીમા કંપની

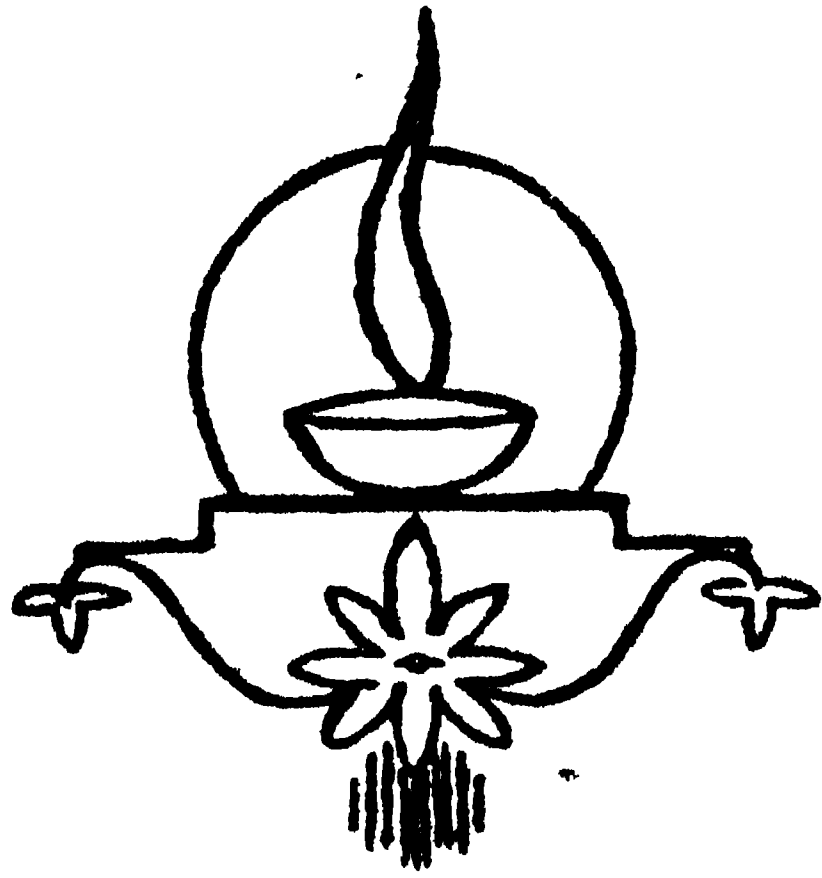
દાવા જલ્દી ચુકવાય છે.

સંધરતાની સમ્પૂર્ણ ખાત્રી

ચેરમેન—શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ

પ્રાંચ—

૫૭ ૧/૨ રીડ રોડ, અમદાવાદ.

પોતાના જીવનની સર્વ સુખાકાંક્ષાઓનો હોમ
કરીને બીજના જીવનદિપની વાટ જલતી
રાખતા—

નિરાશાના ગાઢ અંધકારમાં આશા અને
ઉત્સાહના કિરણો વેરતા—

અખબારી પ્રસિદ્ધિની કદી પરવા ન કરતા એવા
મુંગા, અનામાં અને વ્રતશીલ દેશસેવકોને—

—પછી તે ગામડામાં દટાયેલો કાર્યકર હોય,
સાદો સરળ નિષ્પાપ શિક્ષક હોય કે કાઠ
રંકે ધરની રજુ માતા હોય—

તે સર્વ કોઈને સાદર સમર્પણ.

આ મુ ખ.

મજબૂત નહીં શિખાતા આપસમેં બેર રખના,
હિંદી હય હમવતન હય, હિંદોસ્તા હમારા.

ઇકેખાલ

તો કમાન્ય તિલકને કાઢ્યે એકવાર હિતભાવે સલાહ આપી:
“તિલક મહારાજ, તમારા જેવા વિદ્વાન ચાણસ
રાજકારણની આ ધૂળધમાલમાં ક્યાં પડ્યા? તમારા જેવાંયે તો
જ્ઞાનની ઉપાસના કરીને દેશને મહાન ગ્રંથોની ભેટ ધરવી જોઈએ ”

તિલક મહારાજે હૃદય સોંસરવો પેસી બન્ય તેવો જવાબ
આપ્યો:

“મારી માતા વાંઝણી નથી. અત્યારે દેશને આ કાર્યની વધુ
જરૂર છે, તેથી હું તેમાં રોકાયો છું. ભૂતકાળમાં માતા ભારતીયે
અનેક વિદ્વાનોને પેદા કર્યા છે, અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે; તેથી
સાહિત્યનું કાર્ય કાણુ કરશે તેની મને જરાપણ ચિંતા નથી.”

આ જવાબમાં તિલક મહારાજના રાજકીય જીવનની ચાવી
જડે છે. રામગઢ મહાસભાના આ વખતના પ્રમુખ મૌલાના
આઝાદના જીવનને પણ આજ વસ્તુ લાગુ પડે છે એમ કહી શકાય.
તિલક મહારાજ જેમ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને ધર્મ શાસ્ત્રોના
જ્ઞાતા હતા; તેવીજ રીતે મૌલાના આઝાદ પણ મુસ્લીમ અને
અરબી સંસ્કૃતિ અને ધર્મના જ્ઞાતા અને વિદ્વાન છે. બન્નેએ
પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં ઉજળું નામ કાઢ્યું છે. મુખ્યત્વે બન્ને જ્ઞાન
રસિયા અને સાહિત્યસેવીઓ હોવા છતાં રાજકારણમાં બીડ પડતાં
તેમણે પોતાના પુસ્તકપોથીને અભરાઈએ મૂકીને લડવૈયાના આયુધો
ધારણ કર્યાં છે. પુસ્તકાલયો અને દિવાનખાનાઓના શાંત અને
આરામમય વાતાવરણની શિતળતા છોડીને રાષ્ટ્રીય લડતના વર્ષણ
અને જોખમમાં તેમણે ચાહોમ ઝંપલાવ્યું છે; અને પોતાની

વિદ્વાનને સાર્થક બનાવી છે. પોતાની વિદ્વાનને માત્ર પુસ્તકોના પીંજરામાં ન પૂરી રાખતાં હિંદના ત્રેત્રીસ કરોડ બાંધવોની મુક્તિના મહાચક્ષુમાં રોષ્ટ્રને ભારતીય ઇતિહાસના પાનાં ઉપર પોતાનું નામ ચિરંજીવ બનાવ્યું છે. તિલક મહારાજે જેલમાં ભગવદ્ગીતા ઉપર મોટું ભાષ્ય રચ્યું છે. જે પુસ્તક તેમની અદ્વિતિય વિદ્વા અને જ્ઞાન સમૃદ્ધિની શાખ પૂરે છે. તેવીજ રીતે મૌલાના આઝાદે પણ મુસ્લીમ ધર્મપુસ્તક કુરાન ઉપર ત્રણ મોટાં ભાષ્ય રચ્યા છે. જે ઉર્દુ સાહિત્યમાં અણમોલું સ્થાન ભોગવે છે.

સ્વર્ગસ્થ તિલક મહારાજ સાથે મૌલાના આઝાદની સરખામણી કરવાનો લખકનો આ પ્રયાસ નથી; પરંતુ બન્નેની પ્રકૃતિમાં રહેલું કેટલુંક સામ્ય દર્શાવીને મૌલાના આઝાદના જીવનનો પારદર્શી પરિચય આપવાનો લેખકનો હેતુ છે. બાકી માનવીના જીવનના સાચાં અને સમગ્ર મૂલ્યાંકન તો માનવીના જીવનની સમાપ્તિ પછીજ થઈ શકે એ વસ્તુથી લેખક અજાત નથી.

મૌલાના આઝાદનું મૂળ નામતો અબ્દુલકલામ મોહીઉદ્દીન છે. પરંતુ “આઝાદ” ના તખલ્લુસથી લખાતા તેમના લખાણોએ તેમને મૌલાના આઝાદનું કાયમી નામ આપ્યું છે એ વસ્તુ ઘણા થોડા જાણે છે. તેમના ઉર્દુ લખાણો અને પુસ્તકોએ તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી છે. તેમના લખાણોની તેજસ્વીતા અને તેમનો સાહિત્યપ્રેમ તેમની ઉર્દુ આત્મકથા “તજકીરા” જે તેમણે જેલમાં લખી છે તેમાં એક સ્થળે નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે:

“ચાર દિવાલોમાં મારે જીંદગીભર સદાય ભલે પૂરાઈ હોય પડે પરંતુ જે મને વાંચવાનું અને લખવાનું મળે અને મારા લખાણો પ્રગટ થવાની ખાત્રી મળે તો મને આવા જેલ જીવનમાં પણ કશી ઉણપ જીંદગીભર લાગવાની નથી.”

આવા પ્રખર વિદ્વાન, ઈસ્લામ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના જ્ઞાતા અને સુલેહના શીરસ્તા જેવા મૌલાના આઝાદને મહાસભાના સરનશીન તરીકે ચુંટીને દેશે કામવાદીઓને પડકાર કર્યો છે; ત્રિરંગી ઝંડા હેઠળ હિંદુ-મુસ્લીમ અને બીજા સર્વ કામો ખભેખલા મિલાવીને

ખિરાદરીલાવે મુકિતને માગે આગળ વધશે એવા પ્રબળ નિરાધારની આ વસ્તુ સૂચક છે.

વર્ષો પહેલાં પંડિત જવાહરલાલે કહેલું કે હિંદની મુકિતમાં વિશ્વશાંતિની આવી છે. આ વાક્ય માત્ર શોભાવચ્ચન કે વિદ્વદ્વાક્ય નહોતું એ વર્તમાન ઇતિહાસ બતાવે છે. ઇશ્વરે સર્જેલ આ જગતને યુદ્ધ અને ખુનામરૂકી દ્વારા એક મોટું કલત્રખાનું બનાવી મૂકતા યુરોપના રાષ્ટ્રોને શાંતિનો અહિંસાનો અને બંધુતાનો મંત્ર હિંદ અથવા ચીન એ બે જ દેશોની સંસ્કૃતિ શીખવી શકે તેમ છે. આજે પણ ચીનમાં જો બે માણસો લડતા હોય તો ચીનાઓ તરત બોલી ઉઠશે: “The fools have lost all common-sense, that they are fighting” (મૂર્ખાઓએ સાદી સમજ ગુમાવીદીધી લાગે છે કે તેમને લડવું પડે છે.) યુરોપની લડતી પ્રબળ એ વિષે પણ આમ કહી શકાય. પણ પંડિત જવાહરલાલે તો સંસ્કૃતિ કે ધર્મની દ્રષ્ટિએ ઉપલું વાક્ય નહોતું કહ્યું પણ તેના વધુ વ્યવહાર અર્થમાં કહ્યું હતું. અને એ પણ એટલું જ સાચું છે, કેમકે હિંદની મુકિત એટલે શાહીવાદનો નાશ; શાપણનો અભાવ અને સહકારને ધોરણે નવા જગતની રચના. આ રીતે હિંદની મુકિતએ જગત મુકિતનું ઉચ્ચાત્તન બની રહે:છે. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા પોતાના પુસપાર્થદ્વારા આ બેવડું કાર્ય સિધ્ધ કરવામાં સત્વર સફળ નીવડે એજ આશા.

આ પુસ્તકના પ્રક્ર બેવામાં તેમજ પ્રકાશન અંગે જરૂરી અન્ય બાબતોમાં “ ગુમાસ્તા સંદેશ ” ના તંત્રી શ્રી રતિલાલ માધવાણીએ ઉઠાવેલ પરિશ્રમ વગર આઠ દિવસમાં આ પુસ્તક તૈયાર ન થઈ શક્યું હોત. વૈશ્વાનર પ્રેસના શ્રમજીવી કામદાર બંધુઓએ પણ પુસ્તકને સત્વર તૈયાર કરી આપવામાં લીધેલી મહેનતની નોંધ આવશ્યક છે.

બાકી આવડા નાનકડા પુસ્તકને વધુ પ્રસ્તાવના શી હોય!

વિલેપાલે }
તા. ૧૨-૩-૪૦ }

સંપાદક

પ્રકરણ પહેલું

મુસ્લીમ પ્રમુખ

મેં આ ભારતીની ગુલામીની જાંજીરો તોડવાનો જે મહા પ્રયાસ આજ વર્ષોથી ચાલે છે, તેમાં હિંદના સૌ સપુતોનો—હિંદુ—મુસ્લીમ—શિખ—પારસી કે ખ્રિસ્તી 'સાનો હિસ્સો છે; સૌની સમાન જવાબદારી છે. તેત્રીસ કરોડ હિંદી પ્રજાની મુક્તિ માત્ર હિંદુઓ નથી કરી શકવાના, નથી એકલા મુસ્લીમો કરી શકવાના કે નથી બીજા કંઈ એક કોમ કરી શકવાની. પણ દેશની આઝાદીનો ભગીરથ પ્રયાસ સર્વ કોમો પોતાનો કોમીચાદ ભૂલીને રાષ્ટ્રીયત્વના મહાપ્રવાહમાં ભળે ત્યારેજ સિધ્ધ થશે; એ સ્વપ્ન હિંદના રાજદ્વારી મહર્ષિઓએ આજ ત્રેપન વર્ષ પહેલાં જોયેલું અને તેમાંથી આજની હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ.

આ મહાસભાને જન્મ આપવામાં કેટલાક ઉદારચરિત અંગ્રેજોનો હાથ હતો; પરંતુ ત્યાર પછી હિંદુ મુસ્લીમ દેશ ભકતોના સગળ પ્રયાસોને લીધે મહાસભાએ અનેક વાવાઝોડાં અને ઝંઝાવાતોમાંથી પસાર થઈને આજે વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. હિમાલયના ગંગોત્રી શિખર પાસેથી નીકળતી ઝરણાં જેવી ગંગા પ્રયાગરાજ આગળ સાગર સમું જે વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તેવું સ્વરૂપ આજની મહાસભાનું છે. આ સ્વરૂપને વિકસાવવામાં મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી, સર

શ્રીરામચાહ મહેતા, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, લોકમાન્ય તિલક, સ્વ. દેશબંધુ, મહાત્મા ગાંધીજી, લાલા લજપતરાય વગેરેએ જે કાળો આપ્યો છે તેમાં ડૉ. અન્સારી, હકીમ અજમલખાન હઝરત મોહાની, મૌલાના મહમદઅલી, મૌલાના ચૌકતઅલી અને આ વર્ષની રામગઢ મહાસભાના પ્રમુખ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદની પૂરવણી જેવી તેવી નથી.

મહાસભાના પ્રમુખસ્થાનને આજ સુધીમાં ઘણા મુસ્લીમો શોભાવી ગયા છે. શ્રી. બદરુદ્દીન તૈયબજી, ડૉ. અન્સારી, હકીમ અજમલખાન, મૌલાના મહમદઅલી, વગેરે મુસ્લીમ આગેવાનોએ મહાસભાના પ્રમુખ બનીને મહાસભા એક કોમની નહિ પણ દેશ સમસ્તની સંસ્થા છે એ પૂરવાર કરી આપ્યું છે. મૌલાના ચૌકતઅલીનો પાછળથી વિચાર પલ્ટો થતાં તેઓ ભલે મહાસભાથી છૂટા પડ્યા પરંતુ ખિલાફતના દિવસોમાં અલીભાઈઓએ હિંદુ મુસ્લીમ બિરાદરીનું જે ગાઢ પ્રદર્શન કરાવ્યું હતું તે હિંદના ઇતિહાસમાં સદાયે યાદગાર રહેશે.

મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ મિંઝીજી પણ એક વખતે મહાસભાના તખ્તા ઉપરથી બોલવામાં મહદ માન સમજતા હતા. પંદર વર્ષ પહેલાના તેમના ભાષણો આજે પણ રાષ્ટ્રવાદી ઝીણાના મૂળ સ્વરૂપનો યાદ આપે છે. અલખત્ત આજે દેશ કરતાં વ્યક્તિત્વને વહાલું ગણવાની આકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને તેઓ પોતાનું વહાણ જુદી જ દિશામાં હંકારી રહ્યા છે. પરંતુ તેમની આ પ્રત્યાઘાતી પ્રવૃત્તિઓનો જવાબ મીજલસે અહરાર, જમીયત-ઉલ ઉલમા, નેશનાલીસ્ટ મુસ્લીમ પાર્ટી, લાલ

ખમીસધારી ખુદાઈ ખિદમતગાર મંડળ વગેરે મુસ્લીમ મંડળો આપી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે મૌલાના આઝાદની ચુંટણી એ પણ મિ. ઝીણાને જવાબ છે.

મૌલાના આઝાદ પહેલી વખત દિલ્હી ખાતે ઇ.સ. ૧૯૨૩ માં મહાસભાનું ખાસ અધિવેશન મળ્યું ત્યારે પ્રમુખ હતા. ત્યાર પછી આજે બીજી વાર તેમની પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ છે. વચમાં ૧૯૩૨ ની લડત દરમિયાન તેઓ મહાસભાના કામ-ચલાઉ પ્રમુખ હતા.

ડૉ. અન્સારીના સ્વર્ગવાસ પછી મહાત્મા ગાંધીજીના જમણા હાથ સમા મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ મહાસભામાં અનોખું સ્થાન ભોગવે છે. તેમના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વદ્વારા, તેમની વિદ્વતા અને પાંડિત્ય દ્વારા તેમજ શાંતિ પ્રિયતા અને ધ્યેયલક્ષીતાથી તેઓ આજની આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો પણ તેમની વિદ્વતા અને પાંડિત્યે તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય વિભૂતિ બનાવ્યા હોત. પણ માત્ર વિદ્યાવ્યાસંગમાં પૂરાઈ રહીને શબ્દપંડિત બનવાનું તેમને કદી રૂચ્યું નથી. વિદ્વતાને વાંઝણી ન બનાવતા દેશના દુઃખી ભાંડુઓની દીનતા અને વેદનાના નિવારણ અર્થે તેનો શી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે એ તેમના જીવનનો મહામંત્ર છે. હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્યના ફીરસ્તા સમા મૌલાના આઝાદના નેતૃત્વ હેઠળ સર્વ કોમો એક થઈને માતૃભૂમિ ભારતની આઝાદી હાંસલ કરવા કટીબદ્ધ થશે એવી આશા છે,

પ્રકરણ બીજું

હિંદમાંથી હિજરત: ૧૮૫૭

૧૮૫૭ નો સમય એટલે હિંદની કાળરાત્રિનો સમય. સંઘ્યાકાળે દિવસ અને રાતની જેમ મથામણ થાય છે અને આખરે રાત્રિનો વિજય થાય છે, તેમ હિંદમાં ૧૮૫૭ ની સાલમાં ગુલામીની કાળરાત્રિ એસી ગઈ, અને નાના ફૂડનવીસ, તાત્યાટોપી અને ઝાંસીની વીર-રાણી લક્ષ્મીબાઈના મરણીયા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા.

બળવા તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો આ સમય એ દેશની ક્ષાન્તિનો કાળ હતો; તેનો ખરો ઇતિહાસ તો જ્યારે આઝાદ હિંદના ઇતિહાસકારો લખશે ત્યારે ખબર પડશે; પરંતુ એટલી વાત સાચી છે કે એ કાળમાં હિંદમાં સર્વત્ર ભારે અંધાધુંધી હતી. મરાઠાઓની લૂંટ અને પીંઢાર-વૃત્તિ પણ ઓછા નહોતા. નાના નાના રાજ્યોમાં ઝડેચાઈ ગયેલા ભારત દેશમાં રાષ્ટ્રીય એકતાની જાગૃતિ આવી નહોતી. અરસપરસ કુસંપ ઈશ અને ઇશ્વરને પરિણામે છૂટા છવાયા દેશભક્તોના પ્રયાસો અફળ ગયા. અને કંપની સરકારનું રાજ્ય રાણી વિક્ટોરીયાની છાપ સાથે વધુ સંઘર્ષ થયું. સામાન્ય જનતા એ બળવાને તટસ્થ ભાવે જોઈ રહી હતી. એટલે તે બળવાને સિપાઈઓના બળવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

દેશની આ અંધાધુંધીના સમયમાં, મોગલાઈની આથમી ગયેલી સંધ્યાના કાળમાં આ દેશમાંથી ઘણા કુટુંબો અન્યત્ર હિજરત કરી ગયા હતા. તેમાં મૈલાનાના પિતાશ્રી પણ હતા.

મૈલાનાના પિતાનું નામ મૈલાના મુહમ્મદ ખૈરુલ્લીન હતું. તેમના દાદા મૈલાના મુહમ્મદ મુનવરુલ્લીનની ખ્યાતિ મુસ્લીમોના ધર્મગુરૂ તરીકે અતિ જાણીતી હતી. આખા કુટુંબમાં ધાર્મિક સંસ્કારો ખૂબ ઉંડા રોપાયેલા છે. તેમના વડવા શેખ જલાલુદ્દીન સમ્રાટ અકબરના સમયની એક જાણીતી વ્યક્તિ હતા. કુટુંબમાં ઉત્તરોત્તર ધાર્મિક સંસ્કારો વારસામાં મળતા ગયા હતા. મુંબઈમાં લાલબાગમાં તેમના કોઈ વડવાને નામે એક મસ્જિદ હજી અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને મૈલાના આઝાદ જ્યારે મુંબઈની મુલાકાત લ્યે છે ત્યારે આ મસ્જિદની અતિ લકિતભાવે મુલાકાત લે છે; અને વડવાઓની કબર ઉપર પુષ્પો ચઢાવે છે.

મૈલાના આઝાદના પિતાશ્રી મુહમ્મદ ખૈરુલ્લીનની સારી ખ્યાતિ હોવાથી ઠેઠ કાઠિયાવાડ, મુંબઈ અને અન્યત્ર તેમના ઘણા અનુયાયીઓ હતા. પણ ૧૮૫૭ ની આંધીમાં ઘણા મુસ્લીમ કુટુંબો હિંદમાંથી હિજરત કરીને હિંદ બહાર જવા લાગ્યા. ત્યારે મૈલાનાના પિતાશ્રીને પણ ખીજા મુસ્લીમ દેશો જોવાની ઇચ્છા થઈ એટલે તેઓ પણ સાથે ચાલી નીકળ્યા હતા. ત્યાં મકકાના એક ધર્મચુસ્ત આરબ કુટુંબમાં તેમણે લગ્ન કર્યું. અને મકકામાંજ ઘણો વખત ગાળ્યો. તેમની વિદ્વતાને કારણે મકકાના સમાજમાં પણ તેમને સારું સ્થાન મળ્યું.

મકકામાં ૧૮૮૮ ની સાલમાં મૌલાના આઝાદનો જન્મ થયો. જન્મ વખતે તો તેમનું નામ અબુલકલામ ફરીજ-અખ્સ અહમદ મોહીઉદ્દીન રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ મોટી ઉંમરે “ આઝાદ ” તખલ્લુસથી પ્રગટ થતાં તેમના તેજસ્વી અને સ્વતંત્ર લેખોએ તેમને મૌલાના આઝાદ બનાવ્યા; અને ખરેખર તેમણે હિંદની આઝાદી માટેનો પરિશ્રમ ઉઠાવીને પોતાના નામને સાર્થક કર્યું છે.

તેમની બાલ્યાવસ્થા મકકા અને મદીનાની શેરીઓમાં ગઈ છે. માતપિતા તરફથી ઇસ્લામી ધર્મનું તેમનામાં નાનપણથીજ સિંચન થયું હતું. હિંદુસ્તાનના મુસ્લીમ ઓલીયા સાંઈની નિર્લેપવૃત્તિ અને અરબી ખાનદાનની માતા તરફથી અરબ લોહીની નિર્ભયતા અને ખડતલપણું તેમના વારસામાં ઉતર્યું છે. પિતાની વિદ્વતાએ ધર્મજનુનને બદલે તેમનામાં ગંભીરતા આણી છે. સંકલ્પિતતાને સ્થાને સર્વદેશીય વ્યાપકતા તેમના લખાણોમાં અને જીવનમાં નીતરે છે. સાચા મુસ્લીમને છાજે તેવો તેમનો ધર્મપ્રેમ છે, પરંતુ તેમના ધર્મપ્રેમે તેમને બીજા ધર્મોની નિંદા કરતા કદી નથી શીખવ્યું. તેમના ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસે તેમને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા પ્રેર્યા હતા; અને તેથી હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતાં તેમનો હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો આદર અતિ વધ્યો છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

નાઇલમાં જળવિહાર

મૌલાના આઝાદની કેળવણીનો શરૂઆત મકકાની ખાનગી નિશાળથી થઈ. હિંદુસ્તાનની ધુડી નિશાળોની માફક તેઓ પોતાનો કકકો એવીજ કોઇ મદરે-સામાં શિખ્યા હતા. પણ હિંદુસ્તાનમાં જેમ સંસ્કૃત ગ્રેમી શાસ્ત્રીનો દિકરો પિતા પાસેજ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને પંડિત બનતો તેવીજ રીતે નાનપણમાં ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન અને શિક્ષણ તેમને પોતાના પિતા તરફથીજ મળ્યું હતું, પણ આટલાથી તેમની જ્ઞાન ભૂખ મટે તેમ નહોતું.

તેમના પિતા મૌલાના ખૈરુલ્લાહીન મકકાથી ઇરાન, તુર્કસ્તાન અને મીસરના પ્રવાસે નીકળ્યા. અને મીસરના પાટનગર કેરોમાં આવતાં ત્યાંની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ અલઅઝાર જોઈ. હિંદ, અને ચીનની માફક મીસરી સંસ્કૃતિ પણ અતિ જૂની છે. હિંદની તક્ષશિલા અને નાલંદા સમી પ્રાચીન અને લબ્ધ વિદ્યાપીઠોની કોટીમાં આવે એવી આ વિદ્યાપીઠ જોઈને તેમને પોતાના પુત્ર અબુલ કલામને તેમાં શિક્ષણ લેવા બેસાર્યા.

વાચનની સાથે મૌલાનાને હોડીમાં બેસીને ફરવાનો અતિ શોખ હતો. નાઇલમાં માઇલોના માઇલો હોડીમાં બેસીને ફરવા નીકળી પડતા. નાઇલના વિશાળ તટમાં કલાકોના કલાકો હોડીમાં ફરતાં તેમને કદી કંટાળો આવતો નહિ.

એકવાર સાયંકાળે હોડીમાં બેસીને નાઇલમાં જળવિહાર કરવા માટે માલાના અખુલ કલામ નીકળ્યા. હોડીમાં પોતે અને નાવિક સિવાય બીજું કોઇ નહિ. ફરતાં ફરતાં બે કલાક થઇ ગયા અને રાત્રિ પડી; આકાશમાં ચન્દ્ર સોળે કળાએ પ્રગટી ઉઠ્યો.

“કેમ હવે પાછા ફરશુંને ?” આખા દિવસના શ્રમિત નાવિકને ચાંદની કરતાં ઘરની પથારીની મોજ વધુ મીઠી લાગતી હતી.

“અરે આજ તો આખી રાત નાઇલમાં વિહાર કરવો છે, તારી મહેનત માથે નહિ પડે.” ચાંદની રસિયા અખુલ કલામે કહ્યું.

અતિ પરિશ્રમી એવા ગરીબ નાવિકના જીવનમાં ચાંદનીના આલ્હાદક વાતાવરણને માણવા જેટલો અવકાશ નહોતો. તેણે પાછા જવા હઠ પકડી પણ અખુલ કલામને ચાંદનીની મોજ જતી કરવી નહોતી. આખરે નાવિકે જમીને આવું છું એમ કહીને હોડી નાઇલના એક કાંઠે લાંગરી.

કલાક બે કલાક થયા પણ નાવિક જમવા ગયો તે પાછો દેખાયોજ નહિ. કાફીખાનામાં ગયો ત્યાં ઉઘી ગયો કે ઇરાદાપૂર્વક ન ગયો પણ જનાબ અખુલ કલામ તો રાહ બેતા રહ્યા.

આખરે થાકીને અખુલ કલામે હોડીને ચાલતી કરી દીધી. નાવિક જેવી કુશળતા નહિ છતાં ચાંદની અને જળ-વિહારના શોખથી પ્રેરાઇને નાઇલના વેગવંતા વિશાળ

પટમાં હોડી ખુદાને નાખુદા બનાવીને તરતી મૂકી દીધી. પવન અનુકૂળ હતો. એટલે હલેસાંની પણ જરૂર નહોતી.

ચાંદનીના શિતળ કીરણોમાં નહાતા અને તરંગોમાં લીન એવા મોલાના હોડીમાંજ ઉઘી ગયા. નાઇલના સાગરસમા પટમાં તણાતી હોડીને હવે રોકનાર કોઈ નહોતું. માઇલોના માઇલો જતી નાઇલમાં આ હોડી ક્યાં અટકશે તેનો કશો ભરોસો નહોતો.

મોલાનાએ હોડી ઉપાડ્યા પછી થોડીકવારે નાવિક આવ્યો અને હોડી ન જોતાં તેને અબુલ કલામની સલામતિ વિષે ચિંતા પેઠી. તેણે હોડીને પરિસ્થિતિના ખબર અબુલ કલામના શિક્ષકો અને કુટુંબીઓને આપ્યા; સર્વત્ર અતિશય ચિંતાભરી દોડધામ થઈ રહી. વહેલી સવારમાં નાઇલને બન્ને કાંઠે માણસો શોધ માટે દોડાવવામાં આવ્યા, પાછળ હોડીઓ પણ તરતી મૂકવામાં આવી.

આખરે સવારે આઠ વાગે અબુલ કલામની હોડીનો પત્તા લાગ્યો. સદ્ભાગ્યે રાત્રે મોલાના ઉઘમાં હતા ત્યારે પવન ફરવાને લીધે હોડી સીધી ન તણાતાં કાંઠાના પાણીમાં ઉગતાં છંયાંઓમાં ખુંપી ગયેલી અને તેથી મોલાનાની પાછલી રાત અને વહેલી સવાર ત્યાંજ વીતી.

સવારે અબુલ કલામ આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો ધ્યા અલ્લા'ના ઉદ્ગારો આશ્ચર્ય સાથે મ્હોંમાંથી નીકળી પડ્યા, હોડીને પાછી કેવી રીતે લઈ જવી અથવા તો કમરપૂર કાદવમાં ચાલીને કાંઠાનો રસ્તો લેવો એ બેમાંથી એક પગલું

ભરવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં તો પોતાની શોધમાં નોકળી પડેલા માણસો આવી પહોંચ્યા. અને મૌલાનાને ક્ષેમ કુશળ લઈ જવામાં આવ્યા.

“ અબુલ કલામ, આવું ગાંડપણ, આવું જોખમ ” શુભેચ્છકોએ ઠપકો આપ્યો.

“ અરે હોય એ તો, ક્યાંક તો પહોંચાતને ” હસીને મૌલાનાએ વાતને હળવી બનાવી દીધી. પણ ત્યાર પછી એકલા હોડીમાં ફરવા જવાનો મૌલાના ઉપર પ્રતિજ્ઞા મૂકાયો.

પ્રકરણ ચોથું

અબુલ કલામ કેમ રડયા ?

“બેટા રડે છે કેમ, તને શું થયું છે? બોલતો ખરો”

શાળામાંથી ઘેર આવીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતાં અબુલ કલામને તેની માતા ઘણા સવાલો પૂછે છે, છતાં જવાબ ન આપતાં રડયા કરે છે. જેમ પૂછે છે તેમ આંખમાંથી આંસુ વધુને વધુ સરે છે.

પિતા પણ પૂછે છે પણ હિબકાં ઉપર હિબકાં ખાતો અબુલકમાલ જવાબ આપતો નથી. બપોર થયા છતાં ખાવા માટે પણ ન ઉઠતા પૂત્રને કેમ સમજાવવો તેની વિમાસણમાં માતા પડયા. ત્યાં એક સહાધ્યાયી આવ્યો; તેની વાતચીત ઉપરથી જણાયું કે અબુલ કલામે આજે નિશાળમાં પાઠનો જવાબ આપતાં પુસ્તકમાંથી ઉતારો કરીને ચોરી કરી છે; તેથી શિક્ષાગુરુએ બધા વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં અબુલ કલામની સખત હાજરી લઇ નાખી હતી. અને તેને અત્યંત ભોંઠામણુ લાગી હતી.

“હશે બેટા, ચાલ જમી લે” પુત્રના ગમે તેવા અપરાધોને ભૂલી જનાર માતાને મન આ વસ્તુ નજીવી હતી. પણ પિતા આકરા થયા.

“પણ મેં ચોરી કરી નથી, મેં કોઈ પુસ્તકમાંથી ઉતારો નથી કર્યો” રડતાં રડતાં અબુલ કલામે ખુલાસો કર્યો.

“મોલવી કાંઈ મૂર્ખ નથી કે તને વગર ગુન્હે ઠપકો આપે” પિતાએ શિક્ષાગુરુનો બચાવ કર્યો.

“પણ મને આખો પાઠ યાદ છે, એટલે મેં યાદ રાખીને લખ્યો હતાં, ચોપડીમાં જોઈને નહોતો લખ્યો.”

વધુ વાતચીતમાં પિતાને સમજાયું કે પુત્રે નિશાળમાં જવાળ આપતાં કેઈ પુસ્તકમાંથી ચોરી નહોતી કરી, પણ તેને આખો પાઠ મોઢે યાદ રહ્યો હોવાથી, બરાબર ચોપડીમાં હોય તેવીજ રીતે તે જવાળ લખી શક્યા હતા.

પુત્રની આ યાદદાસ્ત અને તીવ્ર સ્મરણશક્તિથી પ્રસન્ન થઈને પિતા પુત્રને સાંજે તેના શિક્ષક પાસે લઈ ગયા; અને પુત્રનો બચાવ કર્યો.

“યાદ હોય તો બોલ જોઈં હુમણું” શિક્ષાગુરુએ તરતજ કસોટી મૂકી. માલાના આઝાદ આજ વખતે આખો પાઠ કડકડાટ બોલી ગયા, અને પોતાના પિતા અને શિક્ષક બન્નેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા.

સરળ શિક્ષકે પોતાની ભૂલ કબુલી અને બીજે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ અબુલ કલામને વાંસો થાબડીને તેનું બહુમાન કર્યું. આગલે દિવસે વિદ્યાર્થીઓમાં હલકો પડેલ અબુલ કલામ તે દિવસથી વર્ગનો મુખ્ય વિદ્યાર્થી થઈ બેઠો.

તેમના નાનપણની આ સ્મરણશક્તિનો પરચો તેમના ઘણા પુસ્તકોમાં જણાય છે. તેમણે ‘તજકીરા’ નામથી ઉર્દુમાં પોતાની આત્મકથા મોટી ઉમરે લખી છે, એ આખી આત્મકથા જેલમાં કેવળ યાદદાસ્ત ઉપરથી લખી છે, કશા પુસ્તકોના સાધનો વગર તેમાં તેમણે ટીપ્પણો અને ટાંચણો આપ્યા છે, એ જોતાં તેમની યાદદાસ્ત શક્તિ કેટલી તીવ્ર હોવી જોઈએ તેનો ખ્યાલ આવે છે.

પ્રકરણ પાંચમું

હિંદમાં પુનરાગમન

મૌલાના આઝાદને મીસરની અલઅઝાર વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, પરંતુ સંજોગો તેમને અનુકૂળ ન થયા. તેમના પિતા ખેડલદીનને ઈરાન, અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, અને તુર્કસ્તાન, વગેરે દેશોનો પ્રવાસ કર્યા પછી માદરવતન હિંદ યાદ આવ્યું. પોતાને માટે ઠરીને ઠામ થવાને યોગ્ય ભૂમિ હિંદ જ છે એમ અનુભવે તેમને લાગ્યું. અને તેઓ સપરિવાર તુરત હિંદમાં આવ્યા. અને કલકત્તામાં વસવાટ શરૂ કર્યો. મૌલાનાનો ઉચ્ચ અભ્યાસ ત્યારથી અધૂરો રહ્યો. પરંતુ માણસમાં અભ્યાસવૃત્તિ હોય તો કોલેજે કે વિદ્યાપીઠોમાં ગયા વગર પણ માણસ વિદ્વાન, સંસ્કારી અને બહુશ્રુત બની શકે છે. તેનો મૌલાના આઝાદ ઉત્તમ નમુનો પુરો પાડે છે. ઉર્દુ અને અરબી ભાષામાં લખાયેલા તેમના પુસ્તકોએ તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી છે. તેમજ પી. એચ. ડી, ની ડીગ્રી પણ તેમને મળી છે.

તે સમયના રિવાજ પ્રમાણે અને તેમના કુટુંબની ખાનદાની પ્રમાણે ૧૮ વર્ષની નાની ઉંમરે ૧૯૦૬ ની સાલમાં તેમના કલકત્તામાં લગ્ન થયા હતા. આ લગ્નથી તેમને એક સંતાન છે.

હિંદમાં આવ્યા પછી તેમની શક્તિનો પરચો જુદે જુદે સ્થળે જણાઈ આવતો હતો. સોળ વર્ષની નાની

ઉમ્મરે તેમણે અમૃતસરથી પ્રગટ થતા ઉદ્ધુ માસિક 'વકીલ'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું હતું. અને 'આલન્દો' નામના બીજા પત્રોમાં પણ તેમના લેખો પ્રગટ થવા માંડ્યા હતા.

પણ આ સમય દરમિયાન તેમના ઉપર ઓચિંતી આકૃત આવી પડી. તેમના લગ્ન કર્યાને હજુ પૂરા બે વર્ષ નહોતા થયા ત્યાં ૧૯૦૮ માં તેમના પિતાશ્રી મૌલાના ખૈરુલ્લીનનું કલકત્તામાં અવસાન થયું અને કુટુંબની બધી જવાબદારી તેમના ઉપર આવી પડી.

હિંદના બીજા આગેવાનો પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, સુભાષ બોઝની માફક મૌલાના આઝાદ ગર્લશ્રીમંત તો નહોતા, પણ સાથોસાથ કેવળ ગરીબાઈનો કાતિલ હ'બ પણ તેમને વેઠવો પડ્યો નથી. તેમના પિતાશ્રીના ઘણા અનુયાયીઓ અને પ્રસંશકો હતા, જેથી પૈસાની ગરીબાઈ તેમને વેઠવી પડી નથી. તેમના કુટુંબને સારી સ્થિતિ લોગવતું મધ્યમવર્ગનું કુટુંબ કહી શકાય. આથી મૌલાના આઝાદને પૈસા કમાવાની બહુ પડી નહોતી, પૈસા કરતાં વધુ કિંમતી વસ્તુ જનસેવા કરવા તેમનો આત્મા તલસતો હતો. અને પછી તો તેમની વિદ્વતાએ તેમને એટલી બધી ખ્યાતિ આપી હતી કે તેમના પુસ્તકોના પણ સારા પૈસા તેમને મળ્યા હતા. અને અત્યારે પણ તેમના પુસ્તકો માટે પ્રકાશકોની માંગ ઉભી જ હોય છે.

હિંદમાં આવ્યા પછી તેમણે થોડા વખતમાં જોઈ લીધું કે હિંદને આજે કેવળ વિદ્વાનોની જરૂર નથી, કેવળ પુસ્તક રસિયા પંડિતોથી દેશનું દારિદ્ર ફીટવાનું નથી. બુખે મરતા

કરોડો દેશબાંધવોની કંગાલિયત પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરીને કેવળ પુસ્તકોના કિલ્લામાં પૂરાઈ રહેવામાં પોતાનું કે દેશનું શ્રેય નથી. તેમણે જોઈ લીધું કે હિંદમાં વિક્રતા, પાંડિત્ય અને શીલ્સુક્ષ્મતા તોટી નથી. પણ તેનો રોજના સમાજજીવનમાં સક્રિય ઉપયોગ કેમ કરવો અને આમજનતાના જીવનની બહેતરી આણવામાં તેનો કેમ ઉપયોગ કરવો એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

તેમની આ વિચારશ્રેણીએ તેમને રાજકારણમાં ધસડયા અને આમજનતાની કેળવણીના સાધન તરીકે તેમણે ‘અલહિલાલ’ નામે ઉર્દુ સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. તેમના બહેર-જીવનની શરૂઆત ત્યારથી થઈ એમ કહી શકાય. પોતાના લેખો તેઓ ‘આઝાદ’ના તખલ્લુસથી લખતા, અને તેમના આ લેખો એટલા સ્વતંત્ર વિચારો દર્શાવતા હતા કે તેમણે દૂંક વખતમાં જનતાનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને ત્યારથી તેઓ મોહીઉદ્દીનને બદલે મૌલાના આઝાદ તરીકેજ સર્વત્ર વધુ જાણીતા છે.

પ્રકરણ છઠું

મુસ્લીમ લીગ સાથે અથડામણ

મૌલાના આઝાદની પ્રામાણિકતા અને નીડરતાએ તેમને દ્વંક વખતમાં મુસ્લીમ લીગ સામે અથડામણમાં આણી મૂક્યા.

૧૯૦૦ ના છેલ્લા દાયકામાં મુસ્લીમ લીગના આગેવાન સર સૈયદ અહમદખાને મહાસભા સામે મુસ્લીમોને ઉશ્કેરવા માંડ્યા હતા. અને તેની ઘણી અગળી અસર મુસલમાનોમાં થઈ હતી. પરદેશી શાસન સામે લડીને તેને હિંદમાંથી કાઢવાને બદલે હિંદુઓ સામેજ લડવાનું મુસ્લીમ લીગનું મુખ્ય કાર્ય હોય નહિ એવો ભાસ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાર-પછીની મુસ્લીમ લીગની ખુલ્લી બેઠકોમાં પણ તેમની રાજ-નતિક હિલચાલ પરદેશી સરકાર સામે નહિ પણ હિંદુઓ સામે ચલાવવાના ભાષણો થતા.

મૌલાના આઝાદની વિવેકબુદ્ધિને લાગ્યું કે આ ઝેરી પ્રચાર અટકવોજ જોઈએ. તેમણે જોઈ લીધું કે સાચું મુસ્લીમપણું હિંદુઓ સામે લડવામાં નથી, પણ હિંદુઓ સાથે બિરાદરી કરીને દેશની આઝાદી મેળવવામાં રહેલું છે. અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન અને ઈરાનના સ્વતંત્ર મુસ્લીમ રાજ્યો જોઈને હિંદ સ્વતંત્ર હોય તો તેની શિકલ કેવી બદલાઈ જાય તેનો તેમને સદાયે ખ્યાલ રહેતો.

પોતે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના પૂરા સાતા હોવાથી તેઓ ધર્મને નામે ખોટી ઉશ્કેરણી કરનારાઓને સદાયે ચાખુકો

લગાવતા કે “ ગુલામોને ધર્મ કેવો? આઝાદી મેળવવી એજ ગુલામોનો ધર્મ હોઈ શકે.” દેશની જે આંખે સમી હિંદુ મુસ્લીમ પ્રજા એક થઈને ખભેખલા મીલાવીને લડે તોજ દેશની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થશે અને નવા હિંદી રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થશે એવી જાતના વિચારોનો તેમણે આગ્રહપૂર્વક જોરશોરથી પ્રચાર કરવો શરૂ કર્યો.

મુસ્લીમ લીગના આગેવાનો અને વાજાત્રોએ સામા પ્રહારો શરૂ કર્યા. પોતાની આગેવાની સાચવી રાખવાની દ્વંડ બુદ્ધિથી પ્રેરાયેલા મુસ્લીમ લીગના આગેવાનોને તેમના લખાણો ખુંચવા લાગ્યા. મૈલાના આઝાદે પોતાની તેજસ્વી કલમથી આ સ્વાર્થી આગેવાનોની રાષ્ટ્રવિરોધી નીતિ ખુલ્લી પાડી. બીજા મુસ્લીમ દેશોમાં બનતા બનાવોની હિંદની પરિસ્થિતિ સાથે તુલના કરીને દેશના મુસ્લીમોને તેમણે આઝાદીનો પ્રેરક સંદેશ આપ્યો. તેમને અનેક જાતની ધાકધમકીઓ મળી પણ નિડર મૈલાના આઝાદ એવી ધાકધમકીને વશ થાય તેવા નહોતા. ખુદ મુસ્લીમલીગ મંડળોમાં પણ મૈલાના આઝાદના વેધક લખાણોની એટલી બધી અસર થવા માંડી કે મુસ્લીમ લીગના આગેવાનોએ જોયું કે તેઓ જે હુવે આગળ નહિ ચાલે તો મુસ્લીમ જનતાનો થોડો ઘણો ટેકો પણ ખોશે. આથી મુસ્લીમ લીગને ૧૯૧૩માં પોતાનું ધ્યેય બદલીને સાંસ્થાનિક સ્વરાજનું રાખવું પડ્યું.

મૈલાના આઝાદ પોતાના જાહેરજીવનની શરૂઆતથી આજસુધી કદર રાષ્ટ્રવાદી રહ્યા છે. કૃત્રિમ નેતાગીરી કે બહુમતિની લાલચે તેઓએ કદી કોમવાદને મચક આપી

નથી. બીજા સ્વતંત્ર દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મો પાળતી પ્રજા એક રાષ્ટ્ર તરીકે કેવી રીતે રહે છે અને દેશની તરફકોમાં કેવો સમાન હિસ્સો આપે છે એ વસ્તુ તેઓ સદાય દેશના કોમવાદીઓ સમક્ષ મૂકતા આવ્યા છે. પોતાની આગેવાની સાચવી રાખવાના મોહને વશ થઈને જનાબ ઝીણાની માફક તેઓ કદી કોમવાદની લપસણી સીડીએ ચડ્યા નથી.

મોલ્લાના સામેના કોમવાદીઓના પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા. મહાસભા પ્રત્યે મુસ્લીમોનું વલણ વધતું ગયું, પણ ત્યાં ૧૯૧૪ નું વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું અને સંજોગો પલ્ટાયા.

સઘળી જાતની

સો પારી

.....માટેનું ઉત્તમ મથક.....

સગ્ન ઈત્યાદી પ્રસંગોમાં જરૂરી સઘળી જાતની સોપારી માટે અમને મળો અથવા લખો. છુટક માટે પણ વ્યવસ્થા કરી છે. ફાડચા કરીને પણ ઓર્ડર મુજબ પુરી પાડીએ છીએ. બહારગામના અને પરદેશના ઓર્ડરો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

જથાબંધ સોપારી, એલચી, કાથાના વ્યાપારી હરજીવનદાસ ગોખરભાઈ સોપારીવાળા

મરઘાં ગલી, જુમામસ્જિદ સામે, મુંબઈ.

પ્રકરણ સાતમું

‘અલહીલાલ’ ઉપર આકૃત

૯૧૪ ની સાલમાં યુરોપમાં ભીષણ યાદવાસ્થળી
૧ જામી આ યુદ્ધ સાથે હિંદને કશું સ્નાનસ્પર્શક ન
હોવા છતાં બ્રિટીશ સરકારે તેને પણ યુદ્ધમાં એક વૈતરાની
જેમ જોડી દીધું.

‘મારનાર કરતા જીવાડનાર મોટો છે’ એ ઉક્તિને
બદલે ‘જીવાડનાર કરતાં મારનાર મોટો છે’ એ ઉક્તિ
વધુ સાચી છે એવો ભાસ આખી દુનિયાને થવા લાગ્યો.
ધર્મરે દીધેલા આ દેહનો ઉપયોગ અન્યની કતલ કરવા સિવાય
ખીજો હોય નહિ એમ યુરોપે બતાવ્યું. માનવજાતને આપ-
ઘાતનું પંથે વાળીને રાજપ્રકરણી આગેવાનોએ પોતાની
બુદ્ધિનું દેવાળું દર્શાવ્યું; દુનિયાની સંપત્તિ નવજગતના
સર્જનમાં વાપરવાને બદલે ઘેર સંહારના દાવાનળમાં
હોમાણી. તર્ક, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન, કળા, સાહિત્ય અને ઉદ્યોગે
આ દાવાનળમાં ઇંધન પુરવાનું કામ કર્યું. અને પોતાનું દાસત્વ
સિધ્ધ કર્યું. જર્મન માતાના આંસુ કરતાં બ્રિટિશ માતાના
આંસુ વધુ કિંમતી છે એવો ભ્રમ ઉભો કરવામાં આવ્યો.
યુરોપના આ ગાંડપણને રોકનારી તેમની પાસે કોઈ શાંતિ
પ્રિય સંસ્કૃતિ નહોતી. “જીવો અને જીવવા દો”ના પરમ
મંત્રને સ્થાને ‘બળવાન જ જીવશે’ એવી ઉન્માદક ઘોષણા
થતી હતી.

ચીન કે હિંદની શાંતિપૂજક સંસ્કૃતિનો રંગ યુરોપને હજી નહોતો લાગ્યો. પરસ્પર શિંગડા ભરાવતા આખલાઓની માફક યુરોપના રાજ્યોને પોતાના શસ્ત્રસરંજામનો મદ ચઢ્યો હતો. માનવ સમજશક્તિનું દેવાળું નીકળે ત્યારેજ યુદ્ધ જેવી જંગાલિયત શક્ય બને છે, તેનો યુરોપ એક દાખલો બન્યું.

આવા તોફાનના સમયમાં ‘અલહિલાલ’ પત્રના સ્વતંત્ર લખાણો સરકારથી સાંખી શકાય તેમ નહોતું. માલાના આઝાદ બીજા રાષ્ટ્રોની સાચી પરિસ્થિતિથી હિંદના મુસ્લીમોને વાંકેફ કરવા લાગ્યા. યુદ્ધ જેવા વિકટ સમય દરમિયાન સરકાર આવું સત્ય જીરવી શકે તેમ નહોતું. ‘અલહિલાલ’ની કટારો ઉપર સરકારનો જાતો; વધ્યો, સરકારી અમલદારોની તેના ઉપર કડક આંખ રહેવા લાગી. ‘પાયોનીયર’ અને બીજા એંગ્લો-ઇન્ડિયન છાપાઓએ ‘અલહિલાલ’ના લખાણો સામે ઉહાપોહ મચાવીને સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પાર્લામેન્ટમાં પણ પ્રશ્નોત્તરી થઈ. પરિણામે હિંદી સરકારે ‘અલહિલાલ’ની જામીનગીરી જપ્ત કરી અને નવી જામીનગીરી માંગી. જામીનગીરી ભરી આપનાર મિત્રો તો મૈલાનાને મળી રહે તેમ હતા, પરંતુ મૈલાના જાણતા હતા કે આ જામીનગીરી પણ જપ્ત થવાનો પુરો સંભવ હતો. આથી પોતાના માનીતા ‘અલહિલાલ’ને બંધ કરવું પડ્યું; પણ મૈલાના આઝાદ આથી પોતાની પ્રવૃત્તિને અટકાવે તેવા નહોતા. તેમણે તુરંતજ ‘અલબલાગ’ નામે બીજું પત્ર શરૂ કર્યું.

સરકારની આ પત્ર પ્રત્યે પણ કરડી નજર તો હતીજ; પરંતુ તે હિંદના મુસ્લીમોને અને ખાસ કરીને મૌલાનાના પ્રસંશકોને છંછેડવા નહોતી માગતી. તેથી શરૂઆતમાં તો તેની સામે કશાં પગલાં લેવાયા નહિ; પરંતુ જેમ જેમ ‘અલખલાગ’નો પ્રચાર વધવા લાગ્યો તેમ સરકારની આંખ ઉઘડી, ‘અલગ ખલાગ’ સામે દિલ્હી, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્યપ્રાંતો અને મુંબઈ પ્રાંતમાં પ્રતિબંધો મૂકાયા, અને ‘અલખલાગ’ને ગુંગળાવી નાખવાના પ્રયાસો થયા. મૌલાનાને પણ એ પ્રાંતોમાં જવાની મનાઈ થઈ.

‘પણ સરકારે તુરત જોઈ લીધું કે આટલાથી મૌલાનાની પ્રવૃત્તિ અટકે તેમ નહોતું.’

પ્રકરણ આઠમું

રાંચીમાં નજરકેદ

“મૈલાના આઝાદ ઘરમાં છે કે ?”
 “મૈલાના ૧૯૧૬ ની સાલમાં એક વહેલી સવારે કલકત્તામાં
 મૈલાનાના નિવાસસ્થાને એક મોટર આવીને ઉભી રહી.
 મોટરમાંથી ઉતરતાં વેંતજ પોલીસ અમલદારોએ મૈલાનાના
 નોકરને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મૈલાના સહાજ સુતા છે” નોકરે જવાબ આપ્યો.

પોલીસ અમલદારોના આજુધાર્યા આગમનથી આખા
 ઘરમાં હલચલ મચી રહી. આ ઘમાલથી મૈલાના તુરત
 જાગી ઉઠ્યા. નોકર પાસેથી બધી વાત જાણીને તુરત દીવા-
 નખાનામાં આવ્યા;

“મારા ગરીબખાના (ઘર) પર અત્યારમાં આપની
 પધરામણી ?” મૈલાનાએ પોલીસ અમલદારને સત્કાર્યા.

“મોટા સાહેબ આપને યાદ કરે છે ” આ યાદને
 અર્થ મૈલાના તુરતજ સમજી ગયા. વહેલી સવારમાં મોટા
 સાહેબને (છુપી પોલીસના વડા) પોતા પ્રત્યે સ્નેહ કેમ ઉભ-
 રાઈ આવ્યો તેનું કારણ મૈલાના સમજી ગયા અને ખડ-
 ખડાટ હસી પડ્યા.

અર્ધા કલાકમાં તૈયારી કરીને મોટરમાં સાથે બિપડ્યા.
 છુપી પોલીસના વડાએ બંગાલ સરકારનું તેમને ફરમાન

વંચાવ્યું જેમાં મૌલાનાને યુધ્ધ ચાલે તેટલો સમય રાંચીમાં નજરકેદ રાખવાનો હુકમ હતો.

મૌલાને સીધા મોટરમાં સ્ટેશને લઈ જવામાં આવ્યા અને કલકત્તાની જનતા જાણે તે પહેલાં તો તેમને રાંચી વિદાય કરી દેવામાં આવ્યા.

બીજા દેશે ઉપર રાજ્ય કરતી સરકાર સદાયે એવા જમમાં રહે છે કે પ્રજાના થોડા આગેવાનોને પકડવાથી પ્રજાનો જુસ્સો દબાઈ જશે. અને પોતાનું શાસન વધુ વખત લંબાવી શકશે; પણ આ જમણા તેમની થોડા વખતમાં ભાંગી જાય છે. કેમકે આગેવાનો એ માત્ર નિર્જીવ કે અલગ વ્યક્તિઓ નથી હોતી, પરંતુ આમ જનતાની જે અંતર્ગત માંગ હોય છે, આકાંક્ષાઓ હોય છે. તેના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. એ માંગ અને આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી આગેવાનોને પુરીને પ્રજાકિય જુસ્સાને દાબી દેવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે, એક આગેવાન જાય તો તેનું સ્થાન બીજો લે છે, બીજો સરકારો તો ઠીક પણ બ્રિટીશ જેવી સ્વાતંત્ર્ય-પ્રિય પ્રજા જેને પોતાની સ્વતંત્રતા માટેની લડતનો ઇતિહાસ છે, તે પણ આ વસ્તુ જાણી જાય એ આશ્ચર્યની વસ્તુ છે.

હિંદી સરકારે પણ આજ ભૂલોની પરંપરા હિંદમાં આદરી હતી. લોકમાન્યને બ્રહ્મદેશમાં માંડલેના કારાવાસમાં પુરી રાખ્યા; મહમદઅલી અને શૌકતઅલીને પણ નજરકેદ કર્યા, લાલા લજપતરાયને અમેરીકાથી આવવાજ ન દીધા, અને મૌલાના આઝાદને રાંચી હુડસેલી દીધા.

મૌલાનાની આ ધરપકડ અને નજરકેદ સામે બંગાલ અને બીજા પ્રાંતોમાં શોરબકોર મચી રહ્યા; સર્વત્ર મુસ્લીમ જનતામાં ખળભળાટ મચી રહ્યા.

“મૌલાના આઝાદ જેવા વિદ્વાન પુરૂષને નજર કેદમાં રાખવાનું કારણ શું ? ”

બંગાલ ધારાસભાના સભ્ય શ્રી. મજરૂલ હકકે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મૌલાના આઝાદ ક્રાન્તિકારી સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે ” બંગાળના ગૃહમંત્રીએ જવાબ આપ્યો.

એ જમાનામાં કેાઈ પણ હિંદી દેશભક્તને પકડવા માટે સરકાર પાસે આ બહાનું બસ હતું.

મૌલાના આઝાદે જીવનભરમાં હિંસાનો બોધ કદી કેાઈને આપ્યો નથી; ઉલટું દેશપ્રેમ અને આદર્શવાદથી પ્રેરાયેલા નવજીવાનોને હિંસા માર્ગે પોતાની શક્તિ વેટફટા બેઠાને તેમને સદાય બેદ થયો છે. બને ત્યાં સુધી તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રેમી અને આદર્શવાદી નવયુવકો જેમણે દેશની આઝાદી આગળ પોતાના જીવનને તુચ્છ ગણ્યું છે, ઘરબાર અને સગાંવહાલાઓને વિસારી મૂક્યા છે એવા નવલોહીઆ યુવકોને માત્ર તેઓ હિંસામાં માને છે એટલા કારણસર તેમણે તેમને બાંહેરમાં કદી ઉતારી પાડ્યા નથી. આ બાબતમાં તેમની મનોવૃત્તિ મહાત્મા ગાંધી કરતાં પંડિત જવાહરલાલ સાથે વધુ મળતી આવે છે.

૧૯૩૦ ની સાલમાં જ્યારે હિંદી નવયુવક સરદાર ભગતસિંહને તેની ક્રાન્તિકારી હિલચાલને અંગે ફાંસી આપવામાં આવી ત્યારે પંડિત જવાહરલાલ આંખમાં અશ્રુ સાથે બોલી ઉઠ્યા હતા :

“We are not going to disown our patriotic young men who have sacrificed their lives for the cause of the country's freedom, however misguided they may be in their actions”.

(આપણા દેશના આ નવયુવકો જેમણે દેશની મુક્તિ ખાતર જીવન સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું છે, તેમના કાર્યો ગમે તેટલા ભૂલભરેલાં હોય તો પણ આપણે તેમને ઉતારી પાડી શકીએ નહીં) આ સબંધી મૌલાના આઝાદની અને પંડિત જવાહરલાલની વલણ એક સરખી છે.

એ જમાનામાં દેશની મુક્તિ માટે અધીરા બનેલા યુવકોને આ સિવાય બીજો માર્ગ જડતો નહોતો. બીજા દેશોએ આજ માર્ગદ્વારા સ્વતંત્રતા મેળવી છે એવો જ્યાંલ નજર સમક્ષ રાખીને તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા, પણ ગાંધીજીએ દેશને નવી દિશા આપી. ગમે તેવા મહાન આદર્શો હોય છતાં આ માર્ગે શક્તિ વેડફવામાં દેશનું હિત નથી એ તેમણે બંગાલ અને પંજાબના આદર્શદેલા ક્રાન્તિકારીઓને સમજાવ્યું, અને તેમનો રાહ બદલાવ્યો. વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક હિંસાથી દેશનો માર્ગ સરળ બનતો નથી એ તેમણે આ યુવકોને બતાવ્યું. તેમની પ્રેમળ સમજાવટને પરિણામે દેશમાંથી હિંસાના પૂર ઓસરી ગયા. ક્રાન્તિકારી યુવકો અને યુવતીઓને દેશસેવાને

તેમણે નવીન માર્ગ સૂઝાડ્યો. રાતદિવસ કાન્તિકારીઓના ભયથી ટેબલ ઉપર પીસ્તોલ રાખીને પેઢીઓ ચલાવતા અંગ્રેજોને અભયવચન મળ્યું.

રાંચીની નજરકેદને મૌલાનાએ પોતાનો આરામવાસ બનાવ્યો. યુદ્ધ ચાલ્યું તે દરમિયાન ત્રણ વર્ષનો બધો સમય તેમણે પોતાનો પ્રિય એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં અને લેખનમાં ગાળ્યા.

ત્રણ વર્ષ આખરે તેમને છોડવામાં આવ્યા. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પ્રજામતમાં વધેલા ઉહાપોહને લીધે સરકારને તેમને છોડવા પડ્યા.

નેશનલ નર્સરીઝ

અર્થ સામે વિરોધાર્થે (પશ્ચિમ)

પુલઝાડની કલમો. બીયાં અને
રોપના જાણીતા વેપારી.

બગીચા અંગેની સર્વ જાતની
સલાહ જોઈતી હોય તો
.....તુરત લખો.....

પ્રકરણ નવમું

પુન : ઝંપલાવ્યું

જેમ પ્રથમ નજીવો ગુન્હો કરનારને જેલમાં નાખવાથી તે રીઠા ગુન્હેગાર બનીને બહાર નીકળે છે, તેમ જુદી સરકારો પણ પોતાના વિરોધીઓને રીઠા વિરોધીઓ બનાવી દે છે. મૌલાના અબુક કલામ આઝાદના જીવનમાં પણ તેમ બન્યું.

જો કે મૌલાના આઝાદના જાહેરજીવનની શરૂઆત ૧૯૧૦ થી થઈ, છતાં તેમની અત્યાર સુધીની પ્રવૃત્તિ પત્રકારિત્વ અને લેખન વ્યવસાય પૂરતી હતી. આમ જનતામાં ધૂમતા કાર્યકર કરતાં અભ્યાસગૃહમાં બેઠેલા વિદ્વાનની પ્રતિભા તેમનામાં વધુ હતી. પણ ચાર વર્ષના કારાવાસમાં મૌલાનાને સત્ય સૂઝ્યું કે દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હશે તો આમજનતાને તૈયાર કરવી પડશે. થોડા ભણ્યા ગણ્યા વિદ્વાનોથી દેશ બેઠો થઈ શકવાનો નથી. દેશસેવક માટે માત્ર લેખનવ્યવસાય બસ નથી, પણ પ્રજાક્રિય જાગૃતિના આંદોલનોમાં તેજ ઝંપલાવવું પડશે. તેઓ આવી કોઈ પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરે ત્યાં તો સરકારેજ સામો મોકકો આપ્યો.

વિશ્વવિગ્રહ દરમ્યાન વફાદારીપૂર્વક ખિટનની પડખે મદદ કરવાના બદલારૂપે હિંદને વધુ નહિ તો બ્રિટીશ સરકારે આપેલ વચન પુરતા સુધારા તો હિંદને અવશ્ય મળશે એમ સૌ કોઈ આશા રાખી બેઠેલું, પણ પવન જોઈને પીઠ

ફેરવનારા બ્રિટીશ ચાણુક્યોને ગાંધીજીએ અને બીજા દેશનેતાઓએ પૂરતા ઓળખ્યા નહોતા, બ્રિટીશ રાજનીતિજ્ઞોના વચન ઉપર, તેમની સાલસાઈ અને દાનત ઉપર વધુ પડતો ભરોસો મૂકતા ગાંધીજીને સ્વ. તિલક મહારાજે એક વખત કહેલું કે,

“ગાંધી, તમે આ બ્રિટીશ ચાણુક્યોને પૂરતા ઓળખતા નથી. તેમની દ્વિઅર્થ વાણીથી રખે ભરમાતા.”

અનુભવે ગાંધીજીને પણ લાગ્યું કે તિલક મહારાજની આ આગાહી કેવળ સાચી હતી.

પંજાબમાં અમૃતસરમાં થયેલા જલિયાંવાલા બાગ હત્યાકાંડે દેશના હૃદયમાં ભારે શૂળ ઉપજાવ્યું; પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાનો અમલ થયો. કાળા કાયદા તરીકે ઓળખાતા રોલેટ એક્ટે દેશના ધમધમતા વાતાવરણમાં ચીનગારી મૂકવાનું કાર્ય કર્યું.

ગાંધીજી અને બીજા આગેવાનોને લાગ્યું કે હવે બ્રિટનની શુભ દાનતમાં ભરોસો રાખીને બેસી રહેવામાં સાર નથી. ૧૯૨૦ ના માર્ચની ૨૨ મી તારીખે દિલ્હીમાં ગાંધીજી, લાલા લજપતરાય, હુકીમ અજમલખાં અને મૌલાના આઝાદ વચ્ચે મંત્રણા થઈ. લાંબી ચર્ચા પછી સત્યાગ્રહનું આંદોલન ઉપાડવાનો નિર્ણય થયો. મૌલાના અને ગાંધીજીનો વધુ નિકટ પરિચય ત્યારથી થયો. રત્ન રત્નને ઓળખી શકે, ઝવેરી ઝવેરીને જાણી શકે, એમ ત્યારથી અસ્પરસનો જે નિકટ પરિચય બન્ને વચ્ચે થયો તે આજ સુધી હંમેશાં વધુ ગાઢ થતો

આવ્યો છે. અને મહાસભાના જે પ્રથમ દરજ્જાના આગેવાનો છે, તેમાં મૌલાના આઝાદ મહત્વનું સ્થાન આજ સુધી ભોગવતા આવ્યા છે. ખીલાફત હિલચાલમાં પણ તેમણે અલીભાઈઓ સાથે તનતોડ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો.

દેશના આ ધુંધવાતા વાતાવરણ વચ્ચે શાહી સરકારે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સને ૧૯૨૧ માં હિંદના પ્રવાસે મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો. શાહજહાના પ્રવાસ માટે આ સમય અનુકૂળ નથી એવી વાઈસરોયની સલાહ છતાં લંડનના લાટ સાહેબોએ તેમને અહિં મોકલ્યા. દેશે તેમના બહિષ્કારનો સાદ કર્યો. બ્રિટીશ શાહજહાનને થોડાક સરકારી તમાસા સિવાય સર્વત્ર કેવળ સ્વતંત્ર ભાવ્યો. બંગાલ સરકારે બંગાલની બધી મહા સભા સમિતિઓને ગેરકાયદેસર ઠરાવી. ૧૯૨૧ના ડીસેમ્બરમાં બંગાલના સિંહ સ્વ. દેશબંધુ દાસની ધરખંડ કરવામાં આવી; તેમની સાથે મૌલાના આઝાદ પણ ગીરફતાર થયા. દેશ-બંધુને છ માસની અને મૌલાનાને એક વર્ષની સજા થઈ.

કોર્ટમાં મહાસભાના આદેશ અનુસાર બચાવ તો કરવાનો નહોતો. પરંતુ વિદ્વાન મૌલાનાએ પોતાનું એક મહત્વનું નિવેદન કર્યું હતું. સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ આ લાંબા નિવેદનને અગત્યનું સ્થાન મળે એવું સુંદર આ નિવેદન છે. આ નિવેદનમાંથી એકજ ફકરો ટાંકવો બસ થઈ પડશે.

“ઈસ્લામનો સંદેશ આઝાદીનો છે. આ આઝાદી વગર ઈસ્લામ ધર્મમાં દર્શાવેલી બિરાદરી પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. ઈસ્લામ ધર્મના એક નમ્ર અનુયાયી તરીકે આ આંદોલનોમાં મેં ભાગ લીધો છે. માદર-વતન હિંદની

આઝાદી વાંછવામાં અને તેને માટે પ્રયાસ કરવામાં કાંઈ ગુન્હો ગણાતો હોય તો હું તે ગુન્હાનો એકરાર કરું છું, અને સર્વ સાચા મુસ્લીમો મારી માફક આ ગુન્હો કરવામાં સામેલ થાય એવી અદલા પાસે દુવા માગું છું.”

તેમના આ આખા નિવેદનમાં અહિંસા અને અસહકારની શીલસુકી નીતરે છે. આ નિવેદનને ઉદ્દેશીને મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘થંગ ઇન્ડીયા’માં લખ્યું હતું કે “આ નિવેદન એ કોઈ જેલ જતાં કેદીનું મંતવ્ય નથી, પણ એક જીવંત શીલસુકની વિચારધારા છે. દેશના સદભાગ્ય છે કે આવા સાક્ષરના વિચાર રત્નોનો આપણને આ દ્વારા લાભ મળે છે.”

સીતોન નીલગીરી અને દાજીલીંગના
ઉન્નત ગીરીશૃંગોની લજ્જતહાર ચહા
ઓરેંજ પેકે.... બ્રોઉન.... ડરેટ....

તથા

અમારાં ખાસ ટેસ્ટરો પાસે તૈયાર કરાવેલા

મી ક્ય રો

એક વખત પી જુઓ !

મહેતા ટી એજન્સી

ડૉ. ઠાકુરદ્વાર નાકા-મુંબઈ, ૨

જયાબન્ધ આ માટે લખેા: ઇન્ડીયા ટી કંપની, વડગાદી-મુંબઈ.

પ્રકરણ દસમું

છુટકારો: દિલ્હી મહાસભાના પ્રમુખ:

તિશ્રમથી તૂટી જતા દેશસેવકો માટે જેલ એક આશિર્વાદરૂપ છે. યુરોપ અને બીજા દેશના રાજ-પ્રકરણી આગેવાનો ગોલ્ફ, ક્રીકેટ, શિકાર, હોડીની સહેલગાલ અને બીજી રમતો દ્વારા પોતાના માનસિક થાકને ઉતારે છે, અને વારંવાર તાજગી મેળવે છે, પરંતુ હિંદમાં રાજપ્રકરણી કાર્યકરો અથવા આગેવાનોને કમનસીબે માનસિક શ્રમ ભૂલવાની આવી તક મળતી નથી. પણ સદભાગ્યે સરકાર તેમની મદદે આવે છે, અને એક બે વરસ જેલમાં ફરજિયાત આરામ આપે છે. એટલે મહાત્માજીના સત્યાગ્રહ આંદોલન શરૂ થયા પછી કાર્યકરો જેલને આરામવાસ માનતા થયા છે, તેમાં ઘણો અર્થ છે.

મૌલાના આઝાદને પણ એક વર્ષના કારાવાસ દરમિયાન જોઈતો આરામ મળ્યો, અને પોતાને અતિપ્રિય એવી વાચન લેખનની પ્રવૃત્તિઓ માટે પણ અવસર મળ્યો. એક વર્ષ તો જોત જોતામાં પસાર થઈ ગયું.

“મૌલાના સાહેબ, આપને કાલે હવે જવાનું છે” જેલરે સજા પૂરી થવાને આગલે દિવસે માનપૂર્વક મૌલાનાને કહ્યું.

“અફસોસ, મારું લેખન કાર્ય હજી અધૂરું છે. થોડા દિવસ ભલેને વધુ અહિં રહેવાય” મૌલાનાથી બોલાઈ જવાયું.

“આપને માટે એક વર્ષથી વધુ રોટીનો સરકારે પ્રબંધ નથી કર્યો એટલે લાચાર છું” જેલરે હસતાં હસતાં કહ્યું.

૧૯૨૩ માં માલાના બહાર આવ્યા, જોયું તો દેશમાં સોપો પડી ગયેલો. મહાત્માજી જેલમાં ગયા. લડત બધી સંકેલાઈ ગયેલી, અને મહાસભાના એકત્ર કાર્યને બદલે હવે કામ કેમ કરવું તેને માટે દેશમાં તીવ્ર મતભેદો ઊભા થયા. ધારાસભા, અઢાલતો અને સરકારી કોલેજોનો ત્રિવિધ બહિષ્કાર ચાલુ રાખવાની હિમાયત કરનારા ચુસ્ત ગાંધીવાદી નાફેર-વાદીઓ અને બીજી બાજુ ધારાસભાની હિમાયત કરનારા શ્રી દેશબંધુ દાસનો સ્વરાજ પક્ષ એ બે વચ્ચેની ખેંચતાણ હતી. આ બધા પક્ષો વચ્ચે મગજની સમતુલા સાચવીને સર્વ પક્ષોને ન્યાય આપી શકે તેવી વ્યક્તિ એક માલાના આઝાદ હતા. અને બન્ને પક્ષોને તેમની તટસ્થતા અને ન્યાય બુદ્ધિમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો. આથી દિલ્હીમાં સપ્ટેમ્બરમાં મળનારી મહાસભાની ખાસ બેઠકના પ્રમુખસ્થાને તેમની વરણી થઈ.

બન્ને પક્ષોની ખેંચતાણમાં તૂટી જતી મહાસભાને માલાનાએ વચલો રસ્તો કાઢીને બચાવી લીધો, અને મહાસભામાં ભંગાણુ થતું અટક્યું. તેમણે સાપ મરે નહિ અને લાકડી ભાંગે નહિ તેવો વચલો રસ્તો કાઢ્યો; તેમણે બન્ને પક્ષોને મહાસભાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને સાચવીને પોતાની રીત અનુસાર કાર્ય કરવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. ધારાસભામાં જઈને દેશની સેવા થઈ શકે છે એમ પ્રામાણિક-પણે માનનારાને તે રીતે કામ કરવા દેવું જોઈએ

એમ તેમણે નાફેરવાદીઓને સમજાવ્યું અને દેશનો ઉદ્ધાર ધારાસભા કરતાં આમજનતામાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપાડવાથી વહેલો થશે એમ તેમણે ધારાસભાવાદીઓને સમજાવ્યું; આથી સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામાં જઈને કંઈ નીતિ અને કયા સિધ્ધાંતો ઉપર કામ કરશે તેની ચોકકસ રેખાઓ નક્કી કરવામાં આવી અને મહાસભાનું ડોળાતું પાણી વધુ શુદ્ધ થયું. જે મૌલાનાના ડહાપણ અને વિવેકનો જે છૂટથી ઉપયોગ ન થયો હોત તો મહાસભાનાં જે નોખા ભાગલા પડત અને તેનું બળ ઘટત. સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા ચુસ્ત નાફેરવાદીને તેમણે સમજાવી લીધા, એટલુંજ નહિ પણ મદ્રાસના શ્રી. રાજગોપાલાચારી અને બિહારના શ્રી. રાજેન્દ્ર-બાબુ જેવા આગેવાનોને સમજાવીને ધારાસભા પ્રવેશને તેઓ સંમતિ ન આપે તો વિરોધ નહિ કરે એટલી ખાત્રી મેળવી લીધી અને વાતારવણને સરળ બનાવ્યું.

મૌલાનાના કાર્યને લાલા લજપતરાય અને મૌલાના મહમદઅલી જેઓ સરકારી પરોણાગતમાંથી હમણાં જ છૂટીને આવ્યા હતા તેમણે વધાવી લીધું અને આ રાહને સંમતિ આપી.

મૌલાના આઝાદની રાહબરી હેઠળ દેશમાં કોમી એક-સંપી સ્થાપના માટે એક રાષ્ટ્રીય કરાર (નેશનલ પેક્ટ) ઘડવા એક ખાસ સમિતિ નીમાણી.

તેઓ પોતાનું ગ્રેસ વગેરે લઈને દિલ્હીમાં વસવા આવ્યા, પરંતુ થોડા વસવાટ પછી આ સ્થળ અનુકૂળ ન લાગતાં ૧૯૨૪ માં પુનઃ કલકત્તા આવ્યા.

ધી વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લી. મુંબઈ

સ્થાપના: ૧૯૧૯

હેડ ઓફીસ: મુંબઈ

વીમાના પ્રકાર

આગ, દરીયાઈ, અકસ્માત અને
એમ્પ્લોયર્સ લાયબીલિટી

મેનેજિંગ એજન્ટો:—

જે. સી. સેતલવડ એન્ડ કું.

શાખાઓ:—

ધી મોલ, લાહોર.

૧૩૫ કેનીંગ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

૬૨ કાયર સ્ટ્રીટ, રંગુન.

કીલીન્ડીની રોડ, મોમ્બાસા.

(બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રીકા)

કરંજ, ભદ્ર, અમદાવાદ.

કર્વે બીલ્ડીંગ, લક્ષ્મી રોડ,

પુના.

હિંદ અને બરમામાં

સધળે ઠેકાણે એજન્સીઓ છે.

પ્રકરણ અગિયારમું

૧૯૩૦-૩૨ ના આઝાદી જંગમાં

મૈ લાના આઝાદની જીવનપ્રવૃત્તિમાં હવે સાક્ષરી રંગોને બદલે રાજકારણી રંગોની ભાત શરૂ થઈ. દેશમાં અપાટાબંધ રાજક્રિય બનાવો બનવા લાગ્યા; મૈલાના હવે રાજકારણમાં એટલી અગત્યની વ્યક્તિ થઈ પડ્યા હતા કે ઇચ્છે તો પણ તેઓ હવે અલગ રહી શકે તેમ નહોતું.

તેમણે ૧૯૨૬ માં ‘અલહિલાલ’ને ફરી શરૂ કર્યું. પણ હવે તેઓ બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં એટલા બધા રોકાયેલા રહેતા હતા કે પહેલાંના જેવું એકલક્ષી ધ્યાન ‘અલહિલાલ’ પાછળ ન આપી શક્યા. અને ‘અલહિલાલ’ દ્વંક વખતમાં બંધ થયું.

હિંદને શું જોઈએ છે, અને તેને માટે કેવું બંધારણ યોગ્ય ગણાય તે નક્કી કરવા ૧૯૨૮માં સાઈમન કમીશન આવ્યું. હિંદીઓને શેની જરૂર છે તે વાત હિંદીઓ સમજે તેના કરતાં પાંચ હજાર માઈલ દુર આવેલા બ્રિટીશ ટાપુઓના આ વતનીઓ વધુ સમજે છે એવા ડહાપણના ધમંડ સાથે તેઓ હિંદ આવ્યા. હિંદે તેમના આગમનને “કૃપા કરીને પાછા જાવ, તમારા ડહાપણનો લાભ તમારા દેશને આપો” એવો રોકડોયો જવાબ ઠેર ઠેર આપીને સાઈમન કમીશનનો બહિષ્કાર કર્યો.

સાઇમન કમીશન આવ્યું હતું તેવુંજ પાછું ગયું. રાષ્ટ્રવાદી હિંદને તેમના ડહાપણની અને લુખ્યા શાબ્દિક લેપની જરૂર નહોતી. હિંદને શું જોઈએ છે તે હિંદીઓજ જાણી શકે અને હિંદનું બંધારણ હિંદીઓજ ઘડી શકે એ વાતની પ્રતીતી તરીકે પંડિત મોતીલાલ નહેરૂના પ્રમુખપણા હેઠળ એક બંધારણ કમીટી મહાસભાએ નીમી. આ કમીટીએ ‘નહેરૂ રિપોર્ટ’ તરીકે ઓળખાતો ઐતિહાસિક મુસદ્દો ઘડી કાઢ્યો. આ હેવાલ ઘડવામાં મૌલાનાએ પણ પૂરતો સાથ આપ્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ રિપોર્ટનો પ્રચાર કરવામાં પણ તેમણે કિંમતી મદદ આપી હતી.

૧૯૨૮ માં મહાસભાએ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ આપવાની સરકારને એક વર્ષની મહેતલ આપી. એક વર્ષ પૂરું થતાં મહાસભાએ રાવીને તીરે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરી અને તે સિદ્ધ કરવા માટે મહાત્મા ગાંધીની રાહબરી હેઠળ આખો દેશ કટીબદ્ધ થયો. દેશભરમાં કુરળાનીની, સ્વાર્થત્યાગની અને અર્પણની મહાભરતી આવી. હિંદુમૈયાની શૂંબલા ત્વટી કે ત્વટશે એમ થઈ રહ્યું. વર્ષોથી દીન દલિત તરીકે જોઠેલા ગુલામ હિંદની આંખોમાં આશાની નવી ચમક આવી, ભારત માતાના મંદિરમાં જાત્રિના ઘંટારવો થવા લાગ્યા. વર્ષો સુધી અંધારામાં પડેલા આ દેશને પ્રભાતના પહેલાં કિરણોની ઝાંખી થઈ. પણ એ ઝાંખી જ રહી.

લોર્ડ ઈરવીને સમય જોઈને મહાત્મા ગાંધીજી સાથે સંધી કરી. મૌલાના આઝાદ અને બીજા સર્વ રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિ થઈ. કેવળ શત્રો ઉપર જ મદાર રાખનાર

બીજા દેશેા હિંદની આ લડત પ્રત્યે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. તેમને લાગ્યું કે “ગાંધીએ તો લાકડાની તલવારે કિલ્લો સર કર્યો.” પણ તેમને ખબર નહોતી કે એ લાકડાની તલવાર હોય તો પણ તેની પાછળ કુરબાનીનો ઇલિમ હતો.

૧૯૩૧ માં લંડનમાં ગોળમેજી મળી. રાષ્ટ્રીય મુસ્લી-મોના પ્રતિનિધિ તરીકે મૌલાનાને મોકલવાનો મુસ્લીમોએ આગ્રહ કર્યો. પરંતુ “મહાસલા એ કોઈ કોમની નથી પણ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે, તેથી તેના પ્રતિનિધિ તરીકે મહાત્મા ગાંધી જાય તેમાં હિંદુ મુસ્લીમ અને બીજી સર્વ કોમોનું પ્રતિનિધિત્વ આવી જાય છે” એમ કહીને મૌલાના ન ગયા.

ગોળમેજીમાંથી ખાલી હાથે મહાત્માજી પાછા ફર્યા, બ્રિટીશ મુત્સદ્દીઓએ વચનવાણીના આડંબર ઘણો કર્યો પણ સંતની ઝોળીમાં નગદ નાણું કંઈ પરખાવ્યું નહિ. મહાત્માજી હિંદને કાઠે ઉતરે તે પહેલાં તો હિંદમાં સરકાર અને મહાસલા વચ્ચે ચક્રમક શરૂ થઈ ગઈ હતી. અને ૧૯૩૨ની બીજી લડત શરૂ થઈ.

પહેલી હરોળના સર્વ આગેવાનોને એક પછી એક સરકારે કારાવાસ પાછળ ધકકેલી દીધા. ૧૯૩૨ માં મૌલાના કામચલાઉ રાષ્ટ્રપતિ બન્યા, અને પુનઃ કારાવાસ વેઠ્યો. દેશમાં દમનની લોખંડી ચક્રી પુનઃ ખીસાવા લાગી. સિદ્ધાંત-શીલ અહિંસક હિંદ અને લોખંડી કાંડા બાજડાંવાળા પરદેશી શાસન વચ્ચે કાંડાકસી થઈ.

ઇતિહાસના આ પ્રકરણો ઘણાં તાજાં છે; જેથી તેનું પુનરાલેખન, અત્રે અનાવશ્યક છે.

ધી સિંધીયા સ્ટીમ નેવીગેશન કું. લીં

હેડ ઓફીસ: મુંબઈ

નરૌતમ મોરારજી એન્ડ કું. મુંબઈ.

એજન્ટો, બેલાડ્ એસ્ટેટ, મુંબઈ.

પ્રથમ દરજ્જાની હિંદી વહાણવટા કંપની; નીચેના સ્થળો વચ્ચે દરપખવાડિયે નિયમિત માલની સ્ટીમર સર્વીસ.

- (૧) રંગુન, મુંબઈ, કરાંચી (મલબાર થઈને)
- (૨) રંગુન, મદ્રાસ કોલંબો
- (૩) કલકત્તા અને કરાંચી (કાંઠાના બંદરોએ થઈને)
- (૪) રંગુન કલકત્તા (જ્યારે માગણી થાય ત્યારે)

નિયમિત પેમેન્ટ્સ સર્વીસ

- (૧) રંગુન અને કોરોમંડલ કિનારાના બંદરો
- (૨) ચિત્તાગોંગ-રંગુન અને ચિત્તાગોંગ-કોલકત્તા બજાર.
(બી. બી. એસ. એન. કું.)

મેનેજીંગ એજન્ટો

ધી બોમ્બે સ્ટીમ નેવીગેશન કું. લી. મુંબઈ

ધી બેંગાલ-અરમા સ્ટીમ નેવીગેશન કું. લીં રંગુન

ધી રત્નાગર સ્ટીમ નેવીગેશન કું. લીં મુંબઈ.

વધુ વિગતો માટે લખો કંપનીને સરનામે

‘સિંધીયા હાઉસ’ બેલાડ્ એસ્ટેટ મુંબઈ.

પ્રકરણ બારમું

રામગઢના સરનશીન

૧૯૩૫ નો હિંદી બંધારણનો કાયદો અમલમાં આવ્યો ત્યારથી માલાનાની પ્રવૃત્તિઓને નવું દિશાક્ષેત્ર મળ્યું. મહાસભાની હાર થઈ છે એમ કહેનારાઓને ધારાસભાની ચુંટણીઓમાં દેશે સજ્જડ જવાબ આપ્યો. કૂલ અગીઆર પ્રાંતોમાંથી આઠ પ્રાંતોમાં મહાસભાએ સંગીન બહુમતિ મેળવી; અને અંગ્રેજ શાસકોને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂક્યા. રાષ્ટ્રના હુયા ઉપર મહાસભાનો કેટલો કાબુ છે તેનો આ પુરાવો જોઈને બ્રિટીશ મુત્સદ્દીઓ ચુપ થઈ ગયા. ગવર્નરોની બીનદરમ્યાનગીરી સંબંધી વાઈસરોયની ખાત્રી મેળવ્યા પછી આઠ પ્રાંતોમાં મહાસભાએ ઓછા સ્વીકાર્યા; અને ૫૦ વર્ષના ચાલુ વિરોધ પછી પહેલ વહેલી વાર હિંદની નવ-રચના કરવાનો બંધારણીય દ્રષ્ટિએ કંઈક અવસર મળ્યો; અને આઠ પ્રાંતોમાં મહાસભાના મૂળભૂત સિધ્ધાંતોને અનુ-રૂપ રાજવહિવટ ચાલે અને આખરી લડત માટે પ્રજા તૈયાર થાય એ દ્રષ્ટિએ પ્રાંતોનો કારભાર ચલાવવાની નેમ પાર પાડવા માટે મહાસભાએ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને મૌલાના આઝાદની એક પાર્લામેન્ટરી કમીટી નીમી. હિંદના બધા મહાસભાવાદી પ્રાંતોના વહિવટ ઉપર દેખ-રેખ રાખવાનું અને તેને સલાહ સૂચના આપીને નિયમન કરવાનું કમીટીનું કાર્ય હતું. મૌલાના આઝાદે આ કમીટીના કાર્યમાં

પોતાનો ક્ષણે આપીને મહાસભાની બંધારણીય પ્રવૃત્તિને શોભાવી છે, કેટલાક પ્રાન્તોમાં આંતરિક વિખવાદોને કારણે ઉભી થતી કટોકટી મૌલાનાની સમજવટને પરિણામે બચી ગઈ છે. બંધારણીય વહિવટમાં પાવરધા એવા અંગ્રેજ શાસકો પાસે પણ મહાસભાના વહિવટે પ્રશંસાના ઉદ્ગારો કઢાવ્યા છે, તેના કારણોમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોની કુશળતા ઉપરાંત પાર્લામેન્ટરી સભ્યોની નિયમનકળાએ પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એ પડદા પાછળની વિગતો જાણનારા સારી રીતે જાણે છે.

“મૌલાના સાહેબ, આ વખતે તો આપે પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી લેવી જ પડશે” ત્રિપુરી મહાસભાનું પ્રમુખસ્થાન લેવાની આનાકાની કરતાં મૌલાનાને કારોબારીના સભ્યો પંડિત જવાહરલાલ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરે સમજવવા લાગ્યા. પારાપાડો “નારે ના, હું તો સિપાઈ ભલો, મારે માથે એ કાંટાળા તાજનો બોજ હું ઉઠાવી શકું નહિ” મૌલાના આનાકાની કરવા લાગ્યા. અને ન માન્યા. આખરે તેમના ઉપર મહાત્માજીની લાગવગનો ઉપયોગ થયો. ગાંધીજીના કાગળનો ઇન્કાર મૌલાના ન કરી શક્યા. હા લખી તો ખરી, પણ પાછળથી પોતાની અધુરી રહેલી લેખન પ્રવૃત્તિ વગેરેનો વિચાર કરતાં તેમનું મન પાછું હઠી ગયું અને છેક છેલ્લી ઘડીએ પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી; અને ત્રિપુરી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ડૉ. પટ્ટાભી સિતારામૈયા અને શ્રી સુભાષભોજ વચ્ચે ચુંટણી થતાં બહુમતે શ્રી સુભાષભોજ ચુંટાયા.

પણ શ્રી સુભાષબોઝની બિમારીને કારણે આખરે પ્રમુખસ્થાનનું કામકાજ તો ત્રિપુરીમાં મૌલાનાને જ કરવું પડ્યું.

આખરે ૧૯૪૦ ની રામગઢ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે તેમને આગ્રહ થતાં તેઓ ના ન પાડી શક્યા. કેમરેડ માનવેન્દ્ર રાયની હરિકાઈમાં દેશે તેમને બહુમતિથી ચુંટ્યા છે; મૌલાનાને ૧૯૭૧ અને રાયને ૧૮૩ મતો મળ્યા. આવતા વર્ષેમાં દેશની આઝાદીના ઇચ્છિત ધ્યેયને પાર પાડવાની જવાબદારીનો બોજ તેમને માથે નાખ્યો છે.

મહાસભાના પ્રમુખ તરીકેની તેમની વરણીમાં આ વર્ષે તેમને સર્વ પક્ષોનો ટેકો હતો. ગાંધીવાદીઓ અને સમાજવાદીઓ બન્નેનો તેમને ટેકો હતો. થોડા ઘણા સામ્યવાદીઓ તટસ્થ હતા. થોડા મુઠ્ઠીભર રાય પંથીઓ સિવાય મહાસભાના સર્વપક્ષોની સંમતિથી તેઓ ચુંટાયા છે એમ કહી શકાય. તેમની ચુંટણીથી ગાંધીવાદનો વિજ્ય અને ઉદ્દામવાદીઓનો પરાજય એમ માનવાનું કારણ નથી. કેમકે તેમની ચુંટણીમાં ઉદ્દામો કે વિનીતોનો કોઈ મુદ્દોજ ઉભો નહોતો થયો. તેમની ચુંટણી એ સર્વ પક્ષોનો તેમનામાં રહેલા વિશ્વાસને આભારી છે, પક્ષોથી પર એવા તેમના વ્યક્તિત્વને આભારી છે; દેશ ઉપર આઝાદીની લડત ઉપાડવાની આવતી તીવ્રતર કસોટીના સમયે મહાસભાના સર્વ પક્ષોની એક હરોળમાં ઉભા રહેવાની હડાપણભરી જવાહેશનું તેમની ચુંટણીમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. મહાસભા

માત્ર હિંદુઓનીજ છે એવું નયું અસત્ય વદનારા કોમવાદી-
ઓને તેમની ચુંટણી પડકાર રૂપે છે. સાચો રાષ્ટ્રવાદી હોય,
પછી તે ગમે તે કોમનો હોય તો પણ દેશનો સુકાની બની
શકે છે તેનું આ ચુંટણી એક જ્વલંત ઉદાહરણ છે. તેમની
રાહબરી હેઠળ હિંદ સ્વાતંત્ર્યના સુવર્ણ ધ્યેયને પાર પાડશે
એવી આકાંક્ષા રાષ્ટ્રવાદી હિંદ સેવી રહ્યું છે.

ટે. નં. ૩૧૯૭૫

ટે. એ. લોજ

નૃસિંહ

લોજ

રહેવા..તથા..જમવાનું..સુંદર સ્થાન

૧૭૭-૭૯ હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ

પ્રકરણ તેરમું

સુલેહનો ફીરસ્તો

મૌલાના આઝાદના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ વિષે ઘણું લખી શકાય; તેમના વિવિધ ગુણોનું અનેક રીતે વર્ણન કરી શકાય. પરંતુ તેમણે મહાસભાની અને ખીજી તકરારોમાં સુલેહના ફીરસ્તા તરીકે જે કિંમતી ભાગ ભજવ્યો છે, તેનો સવિશેષ ઉલ્લેખ આવશ્યક છે.

મૌલાનાનું વ્યક્તિત્વ એવડું મોટું છે કે કેઈ એક પક્ષમાં તેમને સમાવી શકાય નહિ. તેમના આજ સુધીના જાહેરજીવનમાં પોતે પક્ષોથી સદાય પર, અલિપ્ત અને નિરાળા રહ્યા છે. તેઓ ધારત તો પોતાના એક નવો પક્ષ મહાસભાની અંદર સ્થાપી શકત; પરંતુ નજીવા મુદ્દાઓ ઉપર પક્ષો પાડીને મહાસભાને નળળી પાડવાનું નેચને ગમ્યું નથી. ઉલટું તેમણે તો જુદા જુદા પક્ષો સામ્યના તત્વો કેટલા છે, તે તારવીને તે મુદ્દા ઉપર પક્ષોનું એકીકરણ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. અઘડતા પક્ષો વચ્ચે સુલેહનું ખુલ્લું બજાવ્યું છે. અને વિવિધતામાંથી એકતા તરફ ખેંચવાનું સુંદર કાર્ય કર્યું છે; આથીજ મહાસભા મંડળોમાં તેમને ઘણીવાર સુલેહના ફત્ત Peace-maker માલાના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

૧૯૨૩ માં નાફિરવાદીઓ અને સ્વરાજવાદીઓ વચ્ચે ગંભીર મતભેદ ઉભો થયો. પોત પોતાના મતાચ્છુની ખેંચ-

તાણુમાં કદાચ મહાસભા સંસ્થાને જ નુકશાન પહોંચે એવો ભય ઉભો થયો. આ પ્રસંગે માલાનાની મુત્સદ્દાગીરી જ કામમાં આવી. દિલ્હીમાં મળેલી મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં પ્રમુખસ્થાનેથી તેમણે જે કુશળતાથી, તટસ્થતાથી કામ કર્યું, તેથી મહાસભાની મૂળભૂત એકતા સચવાઈ રહી અને છતાં બંને પક્ષોને પોતપોતાની રીતે દેશની સેવા કરવાનો માર્ગ મળ્યો. જુદા જુદા પક્ષો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે વિરોધ કરતાં સામ્યના તત્વો કેટલા છે તેનો પહેલાં વિચાર કરીને તે જુદા ઉપર બંનેનું એકચ સાધવાનો મોલાનાનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો છે. ધાર્મિક પુસ્તકો અને તત્ત્વજ્ઞાનના અખૂટ વાચને તેમને શિખવાડ્યું છે કે માણસ માણસ વચ્ચે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વિરોધ કરતા સામ્યના સુદ્ધ ઘણા વધુ છે, અને તેથી ગમે તેટલા ઘર્ષણ અને ઝઘડાઓ દેખાય છે છતાં માનવ-જાતની આખરી એકતા વિષેનો તેમનો વિશ્વાસ કદી ડગતો નથી. અને તેમનો આ અડગ વિશ્વાસ જ સર્વ સમન્વયમાં તેમને માટે એક પ્રેરણારૂપ થઈ પડ્યો છે.

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મુસ્લીમોના બે પેટા વિભાગો શિયા અને સુન્ની વચ્ચે ગંભીર ઝઘડો ઉભો થયો. વર્ષો પહેલાં થઈ ગયેલા એક ખલીફાના એક પક્ષ વખાણ કરે અને બીજો તે ખલીફાની નિંદા કરે, અને આને લગતા ‘તખારા’ અને ‘માઘે સાહેબા’ નામે ઓળખાતા ગીતા ગાઈને ઝઘડો વધારે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આ ઝઘડાએ બંને પક્ષો વચ્ચે રમખાણ જમાવ્યું. સેંકડો મુસ્લીમો આ કારણસર જેલમાં ગયા. સંયુક્ત પ્રાન્તની મહાસભાવાદી સરકારના

સુલેહ માટેના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. મુસ્લીમ લીગની પણ આ ઝઘડો પતાવવામાં કાંઈ કારી ફાવી નહિ. આખરે આ ઝઘડાનો નિકાલ મૌલાનાની જ રાહબરી હેઠળ શાંત થયો. મૌલાના પોતાની વિદ્વતા અને વાચનના બળે આ લોકોને સમજાવી શક્યા કે વર્ષો પહેલાં થઈ ગયેલા ખલીફાના ગુણ અવગુણો પર ઉશ્કેરાઈને આપસ આપસમાં મારામારી કરવા નીકળવું એ બચ્ચાંશાહી મૂર્ખાઈ છે.

પંજાબમાં મહાસભા પક્ષો વચ્ચે ઝઘડો ઉભો થયો. ડો. સત્યપાલ અને ગોપીચંદ ભાગવના બે પક્ષોની ખેંચ-તાણ વચ્ચે પંજાબમાં મહાસભાનું જોર ઘટતું ચાલ્યું. શ્રી સુભાષભોજ, પંડિત જવાહરલાલ વગેરેએ ઘણા પ્રયાસ કર્યા. તેમના પ્રયાસોને પરિણામે થાડો વખત શાંતિ જણાય પણ પાછું વાતાવરણ એને એ. આખરે એ ઝઘડો મૌલાનાના હાથમાં આવતાં તેઓ તેમનું સંતાપજનક નિરાકરણ કરી શક્યા છે. અને સત્તાના સ્વાર્થી રાજકારણને બદલે સેવા અને સ્વાર્પણના પાયા ઉપર જ મહાસભાનું જોર વધી શકશે એ વસ્તુ બંને પક્ષોને સમજાવવામાં સફળ થયા હતા.

આપણા દેશના રાજકારણમાં પણ અત્યારે મૌલાના જેવા સુલેહના ફીરસ્તાનીજ સાથી વધુ અગત્ય હોય તેમ જણાય છે. દેશભક્ત સુભાષભાણુ જેવા પ્રખર આગેવાન તેમની અધિરામમાં સરકાર સામે બળવો કરતાં કરતાં ખુદ મહાસભા સામે બળવો કરવાની હદે જઈ પહોંચ્યા છે; ગાંધીવાદીઓ અને ઉદ્દામવાદીઓના ઝઘડાએ મહાસભાના આંતરિક વાતાવરણને કલુષિત બનાવ્યું છે; વળી મુસ્લીમ લીગ અને બીજી

લઘુમતિઓ પોતાના કલિપત અન્યાયોનું રટણ કરીને રોજ નવા નવા તુકડા ઉઠાવીને દેશમાં જામી પડેલા ત્રીજા પક્ષના ખીલા વધુ મજબુત બનાવવાનું કૃત્ય કરી રહી છે, આ બધા વિખવાદ ઉપર શાંતિ અને ઐક્યનું અમીવર્ષણ સુલેહના ફીરસ્તા સિવાય બીજું કોણ કરી શકશે ?

દેશની સ્વાધીનતાના સ્વપ્નાં સેવ્યાને મહાસભાને આજે અધીર સદી થઇ ગઇ. એક રાષ્ટ્ર, એક દેવજ અને એક પ્રજાના સુવર્ણમંત્રનું ગુંજન કર્યાને વર્ષો થઇ ગયા, છતાં આજે દેશને એ મંત્ર ફરી ઘુંટાવવા જેવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઇ છે, તેને દેશનું દુર્ભાગ્ય ગણાવું કે કોમીવાદના આથમતા દિપકના આ છેલ્લો ઝબકારો છે એમ માનીને આશ્વાસન લેવું એ નકકી કરવું અત્યારે મુશ્કેલ છે. પરંતુ મોસાના સહિષ્ણની દૃઢ માન્યતા છે કે માતૃભૂમિ હિંદના ચાલીસ કરોડ સંતાનોના સર્વ પ્રકારના હિતો પરસ્પર એટલા બધા સંકળાયેલા છે કે ગમે તેવા વિઘ્નસંતાપીઓ અને પ્રેરિત કોમવાદી આગેવાનોના પ્રયાસો એજે જવાના છે. હિંદુ-મુસ્લીમ પારસી, ખ્રિસ્તી અને ચાહુદી એવી સર્વ કોમોની સુવર્ણ એકતા ઉપર નવીન રાષ્ટ્રનું નિર્માણ અચૂક ધશેજ; રાષ્ટ્રીયતાની પાવનકારી ગંગાના મહાપ્રવાહને કોઈ ખાળી નહિ શકે; વચમાં ઉભા રહેનારને કાંતા તણાવું પડશે કાંતો ડુબવું પડશે.

મોસાનાની આ ભવિષ્યવાણી ઉપર ‘તથાસ્તુ’થી વધુ કયા કિંમતી પુષ્પો ચડાવવા ?

મુંબઈના જાણીતા સમાજવાદી આગેવાન ખિરાદર મહેર-
અલીએ એક વખતે કહ્યું હતું તેમ કોમી એકતાએ જન્મા
કે જવાહરલાલના દિવાનખાનામાં નથી સધાવાની, પરંતુ
કારખાના અને ખેતરોમાં સધાશે; જ્યાં સર્વ હિંદીઓ કોમ
ધર્મના ભેદભાવ વગર રાષ્ટ્રની સંપત્તિનું સર્જન કરવામાં
પોતાનો પસીનો સમાનભાવે પાડી રહ્યા છે, મૌલાના પણ આજ
વસ્તુ કરી રહ્યા છે, પણ પોતાની રીતે અને પોતાની ભાષામાં.

સ્વદેશી કપડાં ખરીદો !

— ૦ હિન્દની ૦ —

સુપ્રસિદ્ધ મિલોની વખણાયલી
ડીઝાઇનોનાં દરેક પ્રકારના કાપડો
અમારે ત્યાં ગંજવર જથ્થો છે.

૦ અમારા ૦

ખાહોશ અને કલાકાર કારીગરોના શ્રમ અને શક્તિથી
તૈયાર થયેલી છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનો આપને સતોષ આપશે !

જે. વી. ઠક્કર

ક્ષત્રિય નિવાસ, ગીરગામ-ટ્રામ જંકશન-મુંબઈ ૪.

ટે. નં. ૨૨૧૧૪

પ્રકરણ ચૌદમું

તરવવેત્તા પંડિત અને લેખક

મૈલાના મુખ્યત્વે વાંચનપ્રિય આદમી છે. જે જીંદગીમાં કેવળ વાંચવા લખવાનું જ કાર્ય કરવાનું હોય તો મૈલાનાને જીંદગીમાં કશી ઉણપ જણાય નહિ. કુરસુદ હોય ત્યારે ખેતરો અને જંગલમાં ફરીને કુદરતનું સાનિધ્ય મેળવવું એ તેમનો પ્રિય વ્યવસાય છે. મુખ્યત્વે પુસ્તકાલય અથવા તો યુનીવર્સિટીમાં શોભે એવા મૈલાનાને દેશના સંજોગોએ પરાણે રાજકારણમાં ઘસડયા છે. ગોખલેજી, બાલગંગાધર તિલક વગેરેની માફક મૈલાના પણ અધ્યાપકની કેાટીના માણસ હોવા છતાં તેમના દિલની પ્રામાણિકતા અને ભોગ આપવાની તમન્નાથી તેઓ રાજકારણમાં ઘસડાયા છે. સ્વતંત્ર દેશમાં રાજકારણ એટલે સત્તા, પદવી અધિકાર અને બીજા પ્રાપ્તિ-સ્થાનનો જલસો હોય છે, ખટપટ, કાવત્રાં દ્વેષ અને સ્વાર્થના રંગોથી રંગાયેલ હોય છે; ત્યારે હિંદ જેવા પરાધીન દેશનું રાજકારણ એટલે સેવા, કુરબાની અને આપભોગની યાત્રા, તેમાં જેલ, ગરીબાઈ અને બીજી યાતનાઓની ખરદાસ કરવી પડે છે. તેથી તેમાં દેશનું ઉત્તમોત્તમ હીર હોય એવાજ માણસો મોટે ભાગે ટકી શકે છે. ઇંગ્લાંડના ચેમ્બરલેઇન, ચર્ચીલ અને સર જોહન સાઇમનની સાથે આપણા દેશના આગેવાનો ગાંધીજી, પંડિત જવાહરલાલ અને રાજેનબાબુને સરખાવીએ એટલે તરતજ ભેદનો ખ્યાલ આપણને આવી

રહે છે. મૌલાના આઝાદ પણ પરાધીન દેશના રાજકારણનું એક રત્ન છે.

મૌલાના ૧૫ વર્ષ સુધી મીસરની અલઅઝાર યુનીવર્સિટીમાં રહ્યા તે સિવાય તેમણે બીજી કોઈ કોલેજમાં અભ્યાસ નથી કર્યો. પરંતુ કેવળ પોતાના સ્વાધ્યાયના બળેજ તેઓ પાંડિત બની શક્યા છે. અને ઉર્દુ અને અરેબીક ભાષામાં લખાયેલા તેમના પુસ્તકોએ તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી છે. તેમણે અત્યારસુધીમાં લગભગ ૨૦ જેટલા પુસ્તકો લખ્યા છે. જેમાં મોટા ભાગના પુસ્તકો ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા છે. મુસ્લામ ધર્મના પવિત્ર પુસ્તક કુરાન ઉપર તેમણે ત્રણ ભાષ્યો લખ્યા છે, અને મુસ્લામ ધર્મના મૂળ તત્ત્વો ઉપર સારું અજવાળું પાડ્યું છે, તેમના પુસ્તકોમાંથી તેમને આવક પણ ઠીક થાય છે. અંગ્રેજી જ્ઞાન તેમણે પોતે જાતે ઘેર પ્રયાસ કરીને જરૂર પુરતું મેળવી લીધું છે; તેમને લાગ્યું કે હિંદુ તેમજ બીજા દેશોની વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજવા અને હેલ્લામાં હેલ્લા આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારપ્રવાહોથી વાકેફ રહેવા માટે અંગ્રેજી જ્ઞાન આવશ્યક છે, તેથી તેમણે બપોળેગા અંગ્રેજીનો ઘેરજ અભ્યાસ કરી લીધો છે. ઉર્દુ પુસ્તકો માટે તેમને પી. એચ. ડીની ડીગ્રી મળી છે.

મૌલાના આઝાદે પોતાની આત્મકથા ‘તજકીરા’ નામના પુસ્તકમાં લખી છે. ૩૦૦ પાનાનું આ પુસ્તક ઉર્દુ સાહિત્યનું અણુમોલ રત્ન મનાય છે. આ આખું પુસ્તક તેમણે જેલમાં કેવળ પોતાની યાદદાસ્ત ઉપરથી લખ્યું છે; અને તેમાં સંખ્યાબંધ ટીપ્પણો ટાંક્યા છે.

મૌલાનાનો અર્થ શાસ્ત્રી પંડિત અને ધર્મગુરુ જેવો થાય છે. હિંદુ સમાજમાં બ્રાહ્મણોનું જે સ્થાન મનાય છે, તે સ્થાન મૌલાનાનું મુસ્લીમ સમાજમાં ગણાય છે. કલકત્તામાં ઇંદની નિમાઝ મૌલાના આઝાદ વર્ષોથી પઢાવે છે. વચમાં કેટલાક કેમવાદીઓએ તે સામે વિરોધ ઉઠાવેલો, પરંતુ મૌલાનાની વિદ્વતા આગળ તેમનું કંઈ ચાલ્યું નહિ.

મૌલાનાની આ વિદ્વતા, મુસ્લીમ ધર્મશાસ્ત્રો વિષેનું અગાધ જ્ઞાન હિંદના મુસ્લીમ સમાજને—ન હિંદુ—ન મુસ્લીમ એવા હિંદી રાષ્ટ્રીયત્વમાં સામેલ કરવા શક્તિશાળી બનશે એવી આશા છે.

પ્રકરણ પંદરમું

ગાંધીવાદી કે સમાજવાદી ?

મહાસભામાં જોડાયેલા દરેક કાર્યકર વિષે એવો પ્રશ્ન એકાદવાર તો પૂછાય જ છે કે “તેઓ ગાંધીવાદી છે કે સમાજવાદી ?”

મૌલાના ખરી રીતે કહીએ તો ગાંધીવાદી પણ નથી, અને સમાજવાદી પણ નથી. અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો મૌલાનાના પગ ગાંધીવાદમાં છે અને નજર સમાજવાદ તરફ છે. રાજપ્રકરણી ઘણી જાગતોમાં ગાંધીજી સાથે તેમના વિચારો મળતા હોવા છતાં મૈત્રી પંડિત જવાહરલાલ સાથે વિશેષ છે. તેમના વિચારો અને વૃત્તિનું સામ્ય ગાંધીજી કરતાં પંડિત જવાહરલાલ સાથે વધુ આવે છે.

ગાંધીવાદમાં ભળીને તેમણે સમાજવાદને કદી ઉતારી પાડ્યો નથી, તો સમાજવાદમાં ભળીને તેમણે કદી ગાંધીવાદનું ખડન કર્યું નથી. પોતે પોતાને ઉદામવાદી કહેવરાવતા નથી પણ તેમનો ઝોડ સદાય ઉદામો પ્રત્યે રહ્યો છે. “He is a leftist among the rightists and a rightist among the leftists” આવી કાંઈક સ્થિતિ તેમની કહી શકાય. સમાજવાદ પ્રત્યે તેમને આદર હોવા છતાં પોતે દેમાર સમાજવાદી નથી પણ વિકસતા સમાજવાદી (evolutionary socialist) છે. તેમની સ્વતંત્ર વિચાર શ્રેણીને કારણે તેઓ મહાસભાના બધા પક્ષોનું સન્માન

મેળવી શક્યા છે, એટલે છેલ્લા દસ બાર વર્ષોથી તેમને મહાસભાની કારોબારીમાં અચૂક સ્થાન મળેજ છે.

માલાના રાજકારણમાં પડ્યા હોવા છતાં આમજન-તાના ધમસાણમાં બહુ દેખાતા નથી. આથી મુંબઈની ચોપાટીની સભાઓ કે હલકતામાં શ્રદ્ધાનંદ પાર્કની સભાઓમાં બોલતાં તેમને ઘણા ઓછા માણસોએ જોયા છે. જાહેર સભાઓમાં બુલંદ અવાજે બોલતા વક્તા કરતાં તેમની પ્રતિભા કારોબારીની આંતરિક અર્થાઓમાં, કે વિદ્વજ્જનોની ઠાવકી મંડળીમાં વધુ ઝળકી ઉઠે છે. તેમની દલિલ અને સમજાવટની શક્તિ આંતરિક મંડળોની ગંભીર મંત્રણાઓમાં વધુ કારગત નીવડે છે.

માલાના રામગઢ મહાસભાના પ્રમુખ ચુંટાયા. પછી તેમણે દેશને નીચેનો સંદેશો આપ્યો છે.

“દિવસે દિવસે આપણે આગામી લડતની સમીપે જતા જઈએ છીએ અને આપણું બધું લક્ષ્ય તેના ઉપર જ હવે કેન્દ્રિત થવું જોઈએ” ય મૌલાના આઝાદનો મનોભાવ તેમણે પત્રકારો સમક્ષ વ્યક્ત કરેલા નીચેના ઉદ્ગારોમાં ખરાબર વ્યક્ત થાય છે :

“દેશની આ અનિશ્ચિત સ્થિતિ હવે વધુ નહિ ટકે. અને રામગઢની બેઠક પછી નવી લડતનું સ્વરૂપ હ્યે તેવું પગલું મહાસભાએ લેવું જ પડશે. અને તેનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિકપણે સવિનયભંગનું રહેશે.

“ હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવો જરૂરી છે, પરંતુ દેશ પાસે મુખ્ય પ્રશ્ન રાજકીય છે; તેથી આંતરિક

પ્રશ્નોનો નિકાલ ન થાય ત્યાંસુધી આઝાદીની લડતને થંભાવી શકાય નહિ. કેમકે પ્રશ્ન એ આખરે તો ઘરગથ્થુ બાબત છે. અને તેથી રાજકીય પ્રશ્નની પતાવટને તેના ઉપર અવલંબિત બનાવી શકાય નહિ.

“ હુંદલા બે વર્ષો થયાં પ્રમુખપદ લેવા માટે મને મિત્રો દબાણ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ દેશમાં બંધારણીય કામ ચાલી રહ્યું હતું; પણ સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થયેલા વિશ્વયુધ્ધથી મહાસભાના ઇતિહાસમાં એકદમ નવું પાતું ઉઘડ્યું છે, અને નિશ્ચયાત્મક લડતમાં ઉતરવા માટે મહાસભાએ પ્રાન્તિક વહિવટનો બોજ ફેંકી દીધો છે.

“ આ પરિસ્થિતિ લાવવા માટે મારી જવાબદારી ઓછી નથી. અને હવે જ્યારે રાષ્ટ્રને ઘણી નાણુક અને કંકાકટીભરી સ્થિતિનો સામનો કરવાનો છે, તે વખતે હું મારી જવાબદારીમાંથી છટકી શકું નહિ.

“સવિનય ભંગની હીલચાલ માટે દેશમાં અનુકૂળ વાતાવરણ હોવું જોઈએ, પરંતુ કેમકે હુંદલડ થાય તેવો ભય નથી.

“મહાસભાએ માનભર્યા સમાધાન માટે પોતાના દ્વાર સદાય ખુલાં રાખ્યા છે. જો મહાસભાની રાજકીય માગણી બ્રિટીશ સરકાર સ્વીકારવા તૈયાર હોય તો અમે મિશ્ર પ્રધાન મંડળો સંબંધી વિચાર કરવા તૈયાર છીએ. પરંતુ ૧૯૩૫ ના હિંદી બંધારણના કાયદા હેઠળ મહાસભા ફરી ઓદ્ધા સ્વીકારે એ અસંભવ છે.

“કાંટાળા કેમકે સવાલનો ઉકેલ લાવવા માટે એકેએક હિંદી આજે આતુર છે. મુસ્લીમોને પોતાના હકકોની સલામતિ માગવાનો પૂરો અધિકાર છે. પરંતુ તેઓએ પોતાની સલામતિ

માટે પ્રિટન ઉપર આધાર નહિ રાખવો જોઈએ, પરંતુ પોતાના દેશબાંધવો ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ. અત્યારે સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન આઝાદીનો છે. બાકીના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પાછળથી થઈ શકશે.

“જો મુસ્લીમો પોતાની સલામતિ માટે પ્રિટન તરફ નજર નાખશે તો હિંદમાં તેઓ બ્રિટીશ શાહીવાદના મૂળ મજબુત બનાવશે. નવ ઠરોડ મુસ્લીમોએ પોતાના દેશબાંધવો પ્રત્યે શંકાની નજરે ન જોવું જોઈએ. મહાસભાના હાથમાં મુસ્લીમ હિંદો સંપૂર્ણ રીતે સુરક્ષિત છે. મુસ્લીમોએ આઝાદીની મોખરે રહેવું જોઈએ, મહાસભાના દ્વાર-સર્વ કોમો માટે ખુલ્લા છે.”

હિંદી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે મૌલાના આઝાદની ચુંટણીને હિંદના મુસ્લીમોએ વધાવી લીધી છે. લાહોરમાં મૌલાનાના માનમાં યોજાયેલા સમારંભમાં પંજાબના વડા પ્રધાન સર સિકંદર હયાતખાન અને ધારાસભાના પ્રમુખ સર શહાબુદ્દીને હાજર રહીને મૌલાનાને અભિનંદન સાથે હારતોરા અર્પણ કર્યા હતા.

પ્રકરણ સોળમું

રામગઢમાં ઇતિહાસ રચાશે ?

૬૨ દાયકે મહાસભાના ઇતિહાસમાં નવો તબક્કો ખુલે છે; ૧૯૩૦ની લડત પછી ૪૦માં હવે રામગઢ મહાસભા દેશને નવી દોરવણી આપે તેની માર્ગપ્રતિક્ષા થઈ રહી છે.

એક બાજુ મહાસભા અને બીજી બાજુ બ્રિટીશ સરકાર રાજ્યો અને મુસ્લીમ લીગ એવા પેતરામાં મહાસભાને ન સંડોવવાની મહાત્મા ગાંધીજીની કાળજી છતાં જે બનાવો બની રહ્યા છે તે જોતાં શાહીવાદ અને રાષ્ટ્રીવાદ વચ્ચેનું ઘર્ષણ અનિવાર્ય બનશે એમ જણાય છે. વચનશૂરા બ્રિટીશ ચાણાક્યો આણીને વખતે પણ હડાપણ અને દૂર-દેશી બતાવશે એ આશા વ્યર્થ ગઈ છે. પોલાંડ, ફીન્લેંડ અને ઝેકોસ્લોવકીયાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા બહાર પડનાર બહાદુર (!) બ્રિટનને હિંદની ખાંધ ઉપરથી ઉતરવું ગમતું નથી, હિંદની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર પણ કરવો નથી એથી વધુ મોટો વહતાવ્યાધાત કયો હોઈ શકે ? ઇતિહાસમાં આથી વધુ મોટી હાસ્યજનક, કટાક્ષમય અને દૂર બીના બીજી કંઈ હોઈ શકે ?

હિંદના ધ્યેય તરીકે બ્રિટીશ કોમનવેલ્થની છત્રછાયા હેઠળનું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ પણ હિંદને માન્ય નથી. અતિ પ્રાચીન છતાં આંતરભવ્ય સંસ્કૃતિવાળો ૪૦ કરોડનો આ મહાન દેશ બ્રિટન જેવા એક નાનકડા દેશના ખંડભાગ તરીકે

ગાણાવવામાં પોતાના ગારજને ક્ષતિરૂપ સમજે છે. હિંદી સ્વતંત્રતાના પાયા ઉપર સમાન દાવે થયેલા કરાર સિવાય બીજા કોઈ પણ કરારથી હિંદ સંતોષાશે નહિ; શાહીવાદ રાજ્યોનું 'વતર' કરનાર દેશ તરીકે પડી રહેવા હિંદ વધુ વખત તૈયાર નથી. હિંદી સ્વાતંત્ર્ય એ ચાલીસ કરોડ હિંદી પ્રજાના સ્વમાનનો પ્રશ્ન છે. તેમના જીવન અસ્તિત્વનો સવાલ છે.

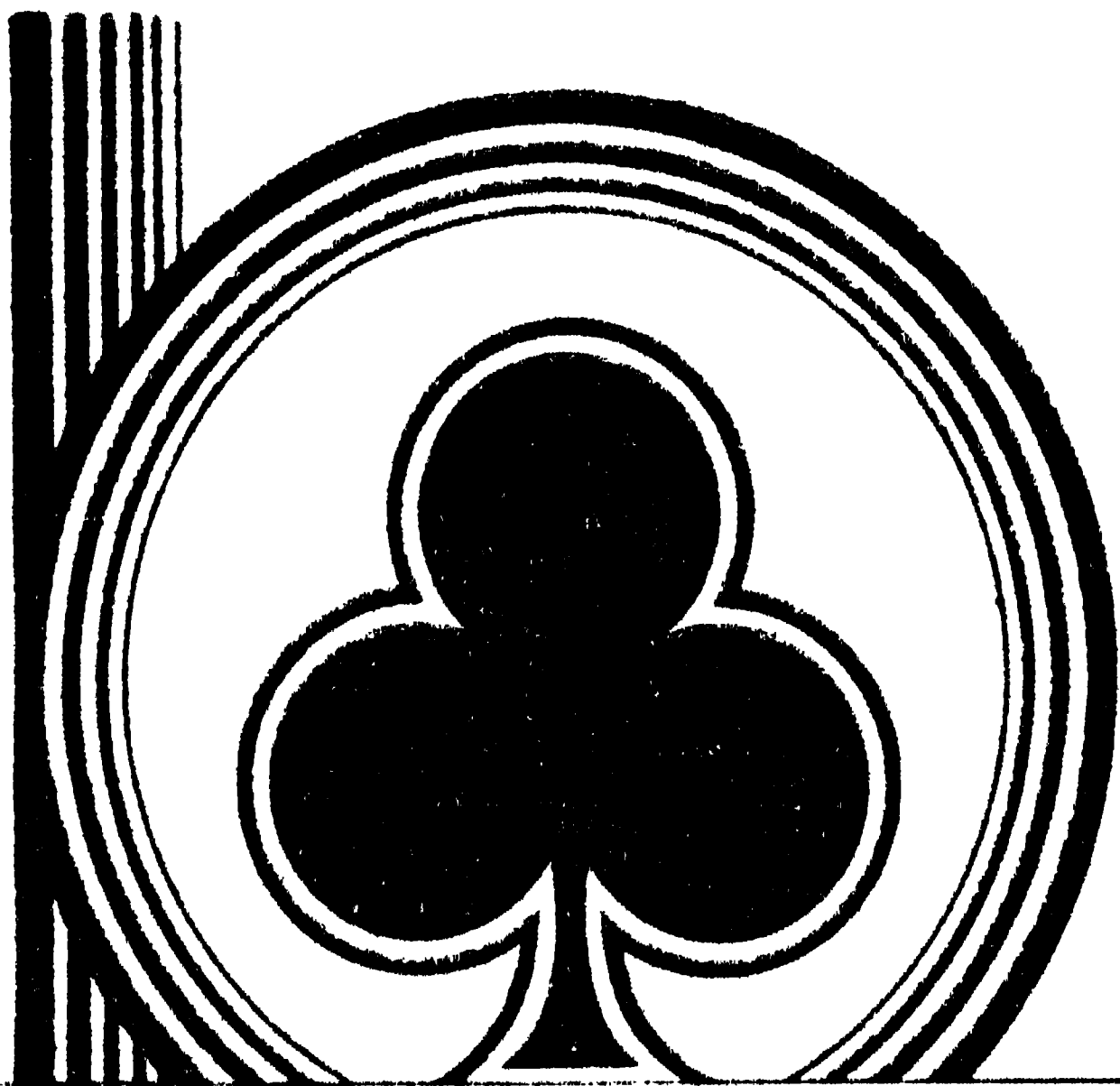
હિંદને જોઈએ છે માત્ર આત્મનિર્ણયનો અધિકાર. તેને નથી સંસ્થાનોની ભૂખ કે નથી બીજા દેશોના બળરો સર કરવાની ગાંડી તમન્ના. વર્તમાન યુદ્ધનું આખરી પરિણામ ગમે તે આવે છતાં જ્યાં સુધી હિંદ ગુલામ છે ત્યાં સુધી દુનિયામાંથી યુદ્ધનો અને માનવસંહારનો અંત આવવાનો નથી. હિંદની સુક્રિતમાં વિશ્વશાંતિની આવી છે. 'જીવો અને જીવવા દો'નો મહામંત્ર હિંદે જેવો પચાવ્યો છે તેવો બીજા કોઈ દેશે પચાવ્યો નથી. જાત, ધર્મ, વર્ણ અને વાણીના ભેદવાળી અનેક જાતિઓ હિંદમાં શાંતિથી અને સુલેહસંપથી રહેતી આવી છે. હિંદો સંસ્કૃતિ એક મહાકામધેનું છે. ગંગાના પ્રવાહથી વધુ વ્યાપક અને વધુ નિર્મળ એવી આ સંસ્કૃતિ આખા જગતને શાંતિ અને શીતળતાના અમૃત પાઈ શકે છે, અને વિશ્વના નવચણુતરમાં પોતાનો ફાળો આપી શકે છે; એ અનુભવ દુનિયાએ કરવો હજી બાકી છે.

છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક શોધોને કારણે દુનિયાના દેશો આજે અરસપરસ એટલા નિકટમાં આવી ગયા છે કે કોઈ એક દેશ જગતના પ્રવાહોથી અલિપ્ત રહી શકે તેમ નથી. એટલે જો જગતમાં સાચી શાંતિ અને સુખ સ્થાપવા હશે તો આખા

જગતનું નવેસરથી ચણતર કરવું પડશે. શોષણ અને સ્વાર્થને સ્થાને સેવા અને સહકારને ધોરણે નવા સંબંધો રચાવા જોઈશે. માનવીએ માનવીની કતલ કરતા પાશવી જમાનાથી દુનિયાને જુદે માર્ગે વાળવી હશે તો દુનિયાના રાજક્રિય સંબંધો નવેસરથી રચવા પડશે. ઇશ્વરે સર્જન કરેલી આ મહાન દુનિયાને કતલખાનું ન બનાવવું હોય તો નવો માર્ગ લીધા સીવાય છૂટકો નથી. હિંદુસ્તાન પાસે આ નવો માર્ગ છે: જેથી જગત માત્રને અહિંસાનું અભય વચન મળશે. પણ હિંદુ મુક્ત બને તોજ પોતાનો આ ક્ષણો આપી શકે. હિંદની મુક્તિની ઝંખનાનું આજ સાચું હાઈ છે. મહાત્મા ગાંધી, કવિવર ટાગોર અને સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન જેવા હિંદી સંતાનો આખી દુનિયાને નવીન ચણતરની દિશાઓ બતાવી શકે તેમ છે.

માનવ, સમાજ કે પ્રજાનો સર્વ પુરુષાર્થ અને સર્વ ઝંખના પોતાના ઉચ્ચત્તમ તત્વના પ્રાગટ્ય માટે હોય છે. હિંદી પ્રજાનો આઝાદીનો પુરુષાર્થ પણ આજ હેતુ માટે છે. વિશ્વમંદિરમાં હિંદને પણ પોતાનો ક્ષણો આપવો છે, ધૂપ દીપ અર્ચન અને નૈવેદ્યથી જગતને વધુ રળિયામણું, વધુ સોહામણું બનાવવું છે; અને એટલા માટેજ આઝાદીની તેની વાંછના છે. હિંદને આ આઝાદી સત્વર પ્રાપ્ત થાય અને વિશ્વ કલ્યાણનો માર્ગ વધુ સરળ બને એમ કોણ ન ઇચ્છે ?

● વસ્ત્રાભરણુની અનુપમ કળા ●

ARVIND MILLS
ARVIND MEANS ARTISTIC APPAREL

● સ્વદેશી મીલોમાં શ્રેષ્ઠ ●

અરવિંદ મીલ્સ.

ધી સેંટ્રલ બેંક ઓફ િડીયા લીં

સ્થાપી: ડીસેમ્બર ૧૯૧૧

વડી ઓફીસ; એસ્પેક્ટેનેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ.

હિંદુસ્તાનમાં ૧૧૬ શાખાઓ અને પે-ઓફીસો

સત્તાધારી થાપણ રૂ. ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦

ઉધરાવેલી થાપણ રૂ. ૩,૭૬,૨૬,૪૦૦

પગાર થયેલી થાપણ રૂ. ૧,૬૮,૧૩,૨૦૦

રીઝર્વ અને બીજા ફંડો રૂ. ૧,૧૨,૩૭,૦૦૦

ડીપોઝીટો (૩૧-૧૨-૩૬) રૂ. ૨૯,૮૬,૮૨,૦૦૦

લંડનના એજન્ટો: ધી બાંકલેઝ બેંક લીમીટેડ,

અને ધી મીડલેન્ડ બેંક લીમીટેડ,

ન્યુયોર્કના એજન્ટો: ધી ગેરંટી ટ્રસ્ટ કું. ઓફ ન્યુયોર્ક

પારીસના એજન્ટો: ધી ગેરંટી ટ્રસ્ટ કું. ઓફ ન્યુયોર્ક

ડીરેક્ટરો

સર એચ. પી. મોદી, કે. બી. ઇ. ચેરમેન.

ધી રાઈટઓન. નવાબ સર અકબર હિદરી, નાઈટ, પી. સી.

અરદેશર બી. દુમાશ, એક્સવાયર.

હરીદાસ માધવદાસ, એક્સવાયર.

દીનશા ડી. રામર, એક્સવાયર.

વીઠલદાસ કાનજી, એક્સવાયર.

સર ડોસાભાઈ એચ. બીવડીવાલા.

નુરમહમદ એમ. ચીનાઈ, એક્સવાયર.

બાપુજી દાદાભાઈ લામ, એક્સવાયર.

ધરમસી મુલરાજ ખટાઉ, એક્સવાયર.

દરેક જાતનું બેન્કીંગનું કામકાજ કરવામાં આવે છે. શરતો માટે
લખો યા મળો.

એચ. સી. કેપ્ટન, મેનેજર.

બાબુલીન

બાળકોને નિરોગી
અને તંદુરસ્ત
રાખે છે.

બાળકોને સુંદર
અને મજબુત
બનાવે છે.

બાયો કેડિયલ

સ્ત્રીઓને લગતા
સર્વ જાતના
રોગો ઉપર
અકસીર દવા.

સ્ત્રીઓની શક્તિ, સંતતિ અને સૌંદર્ય માટે અનુપમ દવા છે.

સોલ એજન્ટ

બી. એ. એન્ડ પ્રધર્સ

૭૨, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨. ૨૩ કલાઈવ રોડ કલકત્તા

